Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.1010

ئەنفال: شوناس و ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی

محەمەد ئەحمەد سەعید[1] , مەهدی فاتیح عومەر[2]

1.بەشی کوردی، کۆلێجی زمان ,زانکۆی سلێمانی

2. بەشی زمانی کوردی، کۆلێجی پەروەردە و زمان، زانکۆی چەرموو،

Article Info

Received: January, 2019

Revised:February,2019

Accepted:April,2019

Keywords

زاراوەی ئەنفال، بێسەروشوێنکردن، بەعس، ڕەخنە و گلەیی، سیاسەت، مێدیا، هەڵوێست، دروشم

Corresponding Author

mahdi.fatih@charmouniversity.org

پوختە

لەم توێژینەوەیەدا (ئەنفال- شوناس و ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی) بۆ دۆزینەوەی شوناس و لەوێوە ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی ئەنفال، دوو بەش دروست دەکەین، لە هەر یەك لەو بەشانەیشدا کۆمەڵێك تەوەر دەخەینە بەرباس و ڕەخنە و گفتوگۆ، بەم جۆرە: بەشی یەکەم، لە ژێرناوی (ئەنفال: شوناس و ڕەهەندی مێژوویی)، لە دوو تەوەردا هەوڵ دەدەین چەمکی ئەنفال بخەینە بەر شیکردنەوەی ڕەخنەیی ، تەوەری یەکەم بە ناوی(ئەنفال چییە؟)کە بەزۆری لەم ڕوانگانەوە یاخود بەو شێوانە کارلەسەر چەمك و دۆسیەی ئەنفال دەکرێت وزیاتریش ئەم باسانە دەگرێتەوە: (پێناس، ڕەهەندی زمانی، ڕەهەندی زاراوەیی، ئەنفال و ئایین، قوربانیانی ئەنفال، ڕزگاربووانی ئەنفال، نەوەکانی ئەنفال، شایەتحاڵەکان، تاقانەکان، گۆڕی بەکۆمەڵ، بیابان، بیسەروشوێنکردن، ئۆردووگای زۆرەملێ، بەعس ،جاش، شۆڕش(لە تەوەری دووەمد لە ژێرناوی (قۆناغەکانی ئەنفال) دا لە ڕوانگەی(ئەنفال و کات، ئەنفال و شوێن، سەردەمی ئەنفال) باسمان لە کات و شوێنی ئەنفال و ئەو سەردەمەی کە ئەنفال تیایدا ڕووی داوە کردووە لە ڕووی ناوخۆیی و جیهانییەوە .لە بەشی دوەمیشدا کە ناونیشانی (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی)ی بۆ دانراوە، لە دوو تەوەردا ئاکامی نێگەتیڤی ئەو دەرکەوتە و بۆچوونە هەڵانە ئاشکرا دەکەین کە لە ئاست شاڵاوی ئەنفالدا لە بیرکردنەوەی ئێمەدا ئامادەن و زۆرجار لە کاتی بەکارهێنانی چەمك و دۆسیەی ئەنفالدا بە بەهێزی دەردەکەون، لەم ڕووەیشەوە لە تەوەری یەکەمدا لە ژێر ناوی(ئەنفال و بەکارهێنانی ناشیرین) لەم لایەنانە (ڕەخنەی شەرمن لە عەرەب و ئایین، گلەیی و گازندە لە حکومەت، بۆڵەبۆڵ و قسەی بێ بەها و مانا، بازرگانیکردن، پۆست و پلە و پایە، هەڵبژاردن، حیزبایەتی، پاککردنەوەی رابردووی خراپ) دەدوێین. لە تەوەری دووەمیشدا لە ژێر ناوی(ئانفال و کاردانەوەکانی) باس لە (کاردانەوەکانی لە سیاسەتدا، کاردانەوەکانی لە مێدیاکاندا، هەڵوێستی ڕۆژانە، دروشم) دەکەین

پێشەکی

ئەم باسە، لە ژێر ناونیشانی (ئەنفال- شوناس و ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی)، لێکۆڵینەوەیەکی ناساندن و ڕەخنەییە دەربارەی ئەنفال و کارکردن و تێڕوانینی ئێمەی کورد بۆ ئەنفال وەك تراژیدیایەك کە بەشێکە لە مێژوومان، ئەوەی لەم باسەدا ویستوومانە کاری لە سەربکەین، سەرەتا دەرخستنی شوناسی هەمەلایەن و ڕەهەندی جیاوازی ئەنفالە، بۆ ئەم مەبەستەیش هەریەک لە باسە پێوەندیدارەکانی بە ئەنفالەوە لە ژێر ناونیشانەکانی (پێناسی ئەنفال، ڕەهەندی زمانی، ڕەهەندی زاراوەیی، ئەنفال و ئایین، قوربانییانی ئەنفال، ڕزگاربووانی ئەنفال، نەوەکانی ئەنفال، شایەتحاڵەکان، تاقانەکان، گۆڕی بە

کۆمەڵ، بیابان، بێسەروشوێنکردن، ئۆردووگای زۆرەملێ، بەعس -سەدام حسێن عەلی حەسەن مەجید-، جاش و موستەشار، شۆڕش –پێشمەرگە و پارتیزانی) خستوەتە ڕوو، لەگەڵ ناساندنیاندا بۆچوونی خۆیشمان تێکهەڵکێش کردوە. بۆ پتر خستنەڕووی ئەم شوناسە گرینگیمان بە ڕەهەندی مێژوویی تراژیدیاکە داوە و هەوڵمان داوە بە تێگەییشتن لە پێوەندییەکانی نێوان ئەنفال و کاتی ڕوودان، ئەنفال و شوێنی ڕوودان، سەردەمی ڕوودانی تراژیدیای ئەنفال بە باسکردنی دۆخی کورد و عێراق و پێوەندییان بە جیهانەوە، ئەم ڕەهەندی مێژووییەی تراژیدیای ئەنفال ڕوون بکەینەوە، پاشان بە دەرخستنی شوناس و ڕەهەندە مێژووییەکانی بەرەو کۆمەڵێک دەرهاویشتەی ئەو کارەساتە ڕۆیشتووین، کە کارکردنی ئێمەی کورد لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیرییەوە بەرهەمی هێناوە، دەرهاویشتەکانیش لە کۆمەڵێک کارکردنی هەڵەوە بە ئەنفال وەک چەمک و کەیس و بابەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی و... هتد دەست پێ دەکات لە ژێر ناونیشانەکانی (ڕەخنەی شەرمن لە عەرەب و ئایین، گلەیی و گازندە لە حکوومەت، بۆڵەبۆڵ و قسەی بێ بەها و مانا، بازرگانیکردن، پۆست و پلەوپایە، هەڵبژاردن، حزبایەتی، پاککردنەوەی ڕابردووی خراپ) دەردەکەوێت، بە دوای ئەودا کاردانەوەکانی ئەو جۆرە کارکردنە بە کەیس و چەمکە هەستیارەکانییەوە دەردەکەون کە ئەوانیش لە چوارچێوەی باسەکانی (کاردانەوەکانی ئەنفال لە سیاسەتی کوردیدا، کاردانەوەکانی ئەنفال لە مێدیای کوردیدا، ئەنفال لە هەڵوێستی ڕۆژانەی تاکی کوردا، ئەنفال و پێوەندیی دروشمەوە وەک سیفەتێکی دیار و ئاشکرای کورد لە سەر ئاستی سیاسی و کۆمەڵایەتی و مێدیایی و تەنانەت تاکی کورد) خراونەتە بەر باسکردن و هەڵسەنگاندن و ڕەخنە و شیکردنەوەوە.

بواری لێکۆڵینەوەکە

وەك ئاماژەمان بۆ کرد ئەم لێکۆڵینەوەیە، لە پاڵ دەرخستنی شوناس و ڕەهەندی مێژوویی تراژیدیای ئەنفال،لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییشە دەربارەی ئەو دەرهاویشتانەی کارکردن و تێڕوانینی ئێمەی کورد بۆ ئەنفال وەك تراژیدیایەك کە بەشێکە لە مێژوومان دروستی کردوون، کۆکردنەوەی کۆی ئەو دەرهاویشتانەیش لە ڕێگەی کارکردنی کورد لەگەڵ تراژیدیاکانی مێژووی خۆیدا و کاردانەوەکانی بۆی لە مێدیای بیستراو و بینراو و نووسراوەوە و هەروەها لە پانتایی مەعریفی و ئەکادیمی و سیاسی و کۆمەڵایەتییشدا ئەوە دەگەیەنێت کە بواری لێکۆڵینەوەکە زۆر فراوانە و چوارچێوەیەکی دیاریکراوی نییە و سنووری بەرجەستە و پانتاییی مادی تێدەپەڕێنێت و دەچێتە ناو ڕووبەری بێ سنووری هەست و نەستی خۆمانەوە، بۆیە ئەو بوارەی کاری تێدا دەکەین چەندە بەرجەستەیە، لە ڕاگەیاندن و نووسین و چالاکیی سیاسی و کۆمەڵایەتی... هتد خۆی دەنوێنێت، هێندەیش نابەرجەستەیە، کە لە نەستی تاك و کۆدا بە هۆشیارییەکی قووڵەوە پێویست دەکات هەستی پێ بکەین، چەندە ئایدیا و بیرکردنەوە و ئامانجەکانیان لە ناو ئەکتی سیاسی و ڕووبەری مەعریفی و مەیدانی ئەکادیمیا و پەروەردە و کۆمەڵگادا دەگیررێن، هێندەیش یان زیاتر و کەمتر ئەو ئایدیا و بیرکردنەوە و ئامانجانە لە ڕووبەری هەست و نەستی تاك و کۆ و لە خەیاڵی ئەوانەی کار لە سەر ئەنفال دەکەن یان ئەنفال کاریان تێ دەکات بەرهەم دێن و بۆ بینینیان هۆشیاریی تایبەت و بوێر پێویستە و بێ ئەم هۆشیارییە هەست بە هیچ شتێکی ناو ئەم پانتاییە ناکرێت.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەت و ناونیشان

هۆکاری هەڵبژاردن و گرینگیی ئەم بابەتە و ناونانی بە (ئەنفال-شوناس و ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی) لەوەدایە تا شوناسێکی ڕاستەقینە و هەمەلایەن و فرەڕەهەند بەو تراژیدیایەی مێژووی کورد نەبەخشین ڕەهەندیی مێژوویی بە باشی و بەشێوەیەکی بابەتییانە ڕەچاو نەکەین ناتوانیین بە شێوەیەکی زانستی ئەوە هەڵبسەنگێنین کە ئێمە وەک کورد لە پانتایی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕووناکبیری و...هتد چۆن کارمان لەگەڵ ئەم تراژیدیایەدا کردوە و چۆن وەک کەیس و وەک چەمک و وەک بابەتێکی فرەڕەهەند بابەتی ئەنفالمان بەکار هێناوە و لە سەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوە کارمان بۆ کردوە .

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە

لێکۆڵینەوە لە ئەنفال لە ڕووی شوناس وەک چەمک و کەیسی ئەو تراژیدیایە و ڕەهەندی مێژوویی ڕوودانی و کارکردنی ئێمە لە دوای ئەو ڕووداوەوە لە سەر ڕووداوەکە و دواتر ئەو دەرهاویشتانەی ئەو کارکردنە دەیخەنەوە، ڕێبازی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە لە هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەوە بەرەو ڕەخنەیی دەبەن، واتە دەتوانین بڵێن ڕێبازی هەڵسەنگاندن و ڕەخنە، مێتۆدی کاری ئێمەیە لەم توێژینەوەیەدا.

گرفتی لێکۆڵینەوەکە

سیفەتی هەستیاری و سروشتی پڕژان و ئازاری تراژیدیای ئەنفال، هەمیشە گرفت و تەنگوچەڵەمە بۆ لێکۆڵینەوەی بابەتییانە و زانستییانە دروست دەکەن، چونکە دوور نییە ئەو لێکۆڵینەوە بابەتییانە و زانستییانەی کە لە سەر ئەنفال دەکرێن ئەو ناسکی و هەستیارییەی ئەنفال زامدار بکەن و ئەم جۆرە کارکردنانە

مەترسی بن بۆ سەر هەستیارییەکەی و خراپتر ئەنفال لە ژان و ئازاردا بچەقێنن، بێگومان ئەگەر هەموو ئەوانەی تا ئێستا دەستیان بۆ ئەم چەمکە بردوە و مەبەستیان بوە لە تراژیدیایەکی مێژووی کورد بدوێن، ئەم خاڵەیان ڕەچاو بکردایە و بە پارێزەوە باسیان لە ئەنفال بکردایە، ئێستا ئەو تراژیدیایە هەر لە کوورەی دۆزی خۆیدا نەدەسووتا و کاریگەریە نێگەتیڤییەکانی بە سەر ڕزگاربوان و کەسوکاری ئەنفالکراوان و نەوەکانیان هێندەی تر و ڕۆژبەڕۆژ قورستر و تاڵتر نەدەبوو، گرفتی ئەم لێکۆڵینەوەیە گرفتە لە ناو چوارچێوەیەکی گرفتاویدا بۆیە پێویستە هەمیشە بە هەستیارییەوە توێژینەوە بکەین.

بەشی یەکەم: ئەنفال: شوناس و ڕەهەندی مێژوویی

تەوەری یەکەم: ئەنفال چییە؟

١/١ پێناس :

چەمکی ئەنفال لە ڕووە جیاجیاکانی: ئایینی، کۆمەڵایەتی، سیاسی و دەروونی... هتد، پێناسی جیاواز جیاواز لە خۆ دەگرێت، لە هەر یەك لەو گۆشەنیگایانەوە بە جۆرێکی تایبەت دەخوێنرێتەوە و گفتوگۆی لە سەر دەکرێت، بێ گومان لە هەر یەك لەو ڕەهەندانەیشەوە، لە سەر زەمینی واقیع، چەمکی ئەنفال کاریگەری و ڕەنگدانەوەی جیاجیای هەیە .ئەنفال لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، لەبەر ئەوەی وشەیەکی عەرەبییە و (بە مانای دەستکەوت غنائم دێت)[1] ، بۆیە بە هەموو ئەو ماڵ و سامانانە دەگوترا، کە لە کاتی شەڕ دەستیان بە سەردا دەگیرا، وشەی ئەنفال لە پێش سەردەمی ئیسلامیشدا هەبووە و بە کار هێنراوە، تەنانەت لە شیعری سەردەمی پێش هاتنی ئایینی ئیسلامیشدا دەبینرێت، دواتر لە سەردەمی هاتنی ئایینی ئیسلامدا ئەم چەمکە، بە ناوەڕۆکە کۆنە کۆمەڵایەتییەکەیەوە فۆرمێکی تری وەرگرتووە، ئەویش بەوەی بە تەواوی بە کەشێکی ئایینی بارگاوی کراوە، چونکە ئەنفال بووە ناونیشانی سوورەتی هەشتەم لە قورئان، کە سوورەتێکی مەدەنییە و پێك هاتووە لە حەفتاوپێنج ئایەت و بە سەرهەردوو جوزئی نۆیەم و دەیەمدا دابەش بووە[2] .

ڕاڤەکارانی قورئان و شیکەرەوە ئایینییەکان، ئەوانەی دەیانەوێت نووری حیکمەت لە هۆکاری هاتنەئارای ئەم سوورەتە پیشان بدەن، پێیان وایە، (ئەم سوورەتە بایەخ بە بەرنامە و لایەنی یاسا دەدات، بە تایبەتی یاسا بۆ جیهاد، چارە بۆ هەندێك بابەت دادەنێت، کە پاش ڕوودانی جەنگەکان پەیدا دەبن، وەك دەستوور و یاسا بۆ دیل و دەستکەوتەکانی جەنگ.)[3] بە دڵنیاییەوە لە کات و شوێنی خۆیدا، بایەخی زیاتر بە بابەتی ئەنفال و ئایین دەدەین و لە سەری ڕادەوەستین.

لە ڕووی سیاسیشەوە، چەمك و دەستەواژەی ئەنفال بە تایبەت بۆ نەتەوەی کورد مانایەکی تایبەتی وەرگرتووە، هەر چەند نزیکییەکی زۆریشی لەگەڵ مانا مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئایینییەکەی هەیە، ئەمەیش لەوێوە سەرچاوە دەگرێت، حیزبی بەعسی عەرەبیی ئیشتیراکی، کە ماوەی (1968-2003)ی زایینی لە عێراقدا فەرمانڕەوا بوو، بە ئیلهاموەرگرتن و پشتبەستن بە هەمان مانا مێژوویی و بە تایبەت ئایینییەکەی، چەمکی ئەنفالی کردە ناونیشانی ئەو پرۆسە سەربازییە توند و دڕەقەی، کە بریتی بوو لە شاڵاو و پەلامار بۆ سەر کورد لە باشووری کوردستان. (ئەنفال ناوێك بوو بۆ زنجیرەیەك شاڵاو و پەلاماری چڕوپڕی سەربازی، کە سەرجەم هەشت پەلامار بوو، لە شەش ناوچەی جوگرافیی جیاوازدا بەڕێوە چوو، فەرماندەی گشتیی عەمەلیاتەکە، لە دەستی نووسینگەی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعسدا بوو، کە بنکەی لە شاری کەرکووك بوو، لە مارتی 1987ی زایینی بە دواوە، لە لایەن عەلی حەسەن مەجیدەوە سەرۆکایەتیی دەکرا.)[4]

لە هەر گۆشەیەکەوە بڕوانینە ئەو پەلامارەی حکوومەتی عێراق، کە لە 23ی مانگی شوباتی ساڵی 1988ی زایینی بە هەشت قۆناغی یەك لە دوای یەك و خێرا، تا مانگی ئەیلوولی هەمان ساڵ، واتە لە ماوەی کەمتر لە حەوت مانگدا، کردییە سەر چەند ناوچەیەکی باشووری کوردستان، کە وێڕای خاپوورکردنی تەواوی ئەو ناوچانە، زیانێکی گەورەی مرۆییشی لێ کەوتەوە، دەبینین (ئەنفال هێرشێکی ڕاستەوخۆ و سیستماتیزەکراوی هەمەلایەنەیە بۆ سەر کۆی ژیانی کۆمەڵگایەك وەك گشتێکی دابەش نەکراو، بۆ سەر بوونی مادی و مەعنەویی خەڵکانێك، تا پلەی فەناکردنی یەکجارەکییان.)[5]

وەك ئاماژەی پێ کرا، فەرماندەی گشتیی ئۆپەراسیۆنەکە، لە دەستی نووسینگەی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعسدا بوو، کە عەلی حەسەن مەجید سەرۆکایەتیی دەکرد، لێرەدا بڕیارێکی

---

[1] • أیمن عبدالعزیز جبر، کتاب تفسیر روائع البیان لمعانی القران، راجعه: د شکری أحمد نوفل و د.أحمد، ط2، دار الارقم، عمان، 1997، ص٨٣.

[2] . مەلا محەممەدی کۆیی (مەلای گەورە)، تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی، بەرگی سێیەم، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی، 2009، ل 302.

[3] - ئەحمەد کاکە مەحموود، تەفسیری ڕامان لە مانا و مەبەستەکانی قورئان، چاپی یەکەم، نەشری ئیحسان، تاران، 2007، ل 296 .

[4] - میدڵ ئیست ووچ (ئامادەکردن)، جینۆساید لە عێراق و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سیامەندی موفق زادە، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999، ل125.

[5] - مەریوان وریا قانیع، ئەنفال و مۆدێرنە ڕووداوێك لە دوامانەوە یان ئەگەرێك لە پێشمانەوە، گۆڤاری ڕەهەند ژمارە 7، 1999، ل32.

ناوبراو لە بارەی دەستپێکردنی پرۆسەکەوە دەخەینە ڕوو، کە ئەگەر ورد لێی بڕوانین، ئەو بڕیارە بە شێوەیەکی گشتی و تا ڕادەیەك ناساندنی پرۆسەی ئەنفال بەرجەستە دەکات[6]:

عەلی حەسەن مەجید، لە ڕێکەوتی 20ی حوزەیرانی ساڵی 1987ی زایینی، بڕیاری 4008ی بە نهێنی دەرکردووە، لە سەرەوەی بڕیارەکە نووسراوە، لە سەرکردایەتیی نووسینگەی سکرتاریەتی ڕێکخستنی باکوورەوە بۆ: قیادەی فەیلەقی یەك، قیادەی فەیلەقی دوو، قیادەی فەیلەقی پێنج، بە هۆی ئەوەی ماوەی دیاریکراوی ڕەسمی بۆ کۆکردنەوەی ئەو گوندانە و چۆڵکردنیان لە ڕۆژی 21ی حوزەیرانی 1987 کۆتایی هاتووە، بڕیارمان دا، لە ڕۆژی 22ی حوزەیرانی 1987 لەم کارانەی خوارەوەدا دەستکراوە بین:

یەکەم: هەموو ئەو گوندانەی بڕیارەکە دەیان گرێتەوە، لەمەو دوا لە ڕووی ئەمنییەوە، ناوچەی قەدەغەکراون، تەنانەت ئێستا شوێنی بەکرێگیراوانی ئێران و خائین و تێکدەرانن، کە خیانەتکارانی عێراقن.

دووەم: بە هەموو شێوەیەك ژیانی خەڵك و ئاژەڵ لەو ناوچانە قەدەغەیە، بەو پێیەش تەقەکردن تیایاندا ئازاد و بێ مەرجە و تەعلیماتی ناوێ، مەگەر بڕیاری تر دەربچێت.

سێیەم: هاتوچۆکردن و سەردانیش بە مەبەستگەلی: کشتوکاڵ، پیشەسازی و ئاژەڵداری قەدەغەیە و لە سەر لایەنە پێوەندیدارەکان پێویستە، بە دواداچوون و لێپێچینەوەی ورد لەو بارەیەوە بکەن.

چوارەم: فەرماندەی فەیلەقەکان دەبێت پڕۆوی بۆردوومانی ڕێکوپێك بکەن و تۆپ و فڕۆکە و کۆپتەر لە هەموو کاتێکدا بە شەو و بە ڕۆژ لە کاردا بن بۆ کوشتنی گەورەترین ژمارە لەو کەسانەی لە شوێنە قەدەغەکراوەکاندان و بەردەوامیش لە ئەنجامەکان ئاگادارمان بکەنەوە.

پێنجەم: سەرجەم ئەو کەسانەی لەو ناوچە قەدەغەکراوانە دەگیرێن، دەبێت لە لایەن دەزگا ئەمنییەکانەوە لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا بکرێت و زانیاریان لێ وەربگیرێت، ئەوانەیشی تەمەنیان لە نێوان (15-70) ساڵیدایە، حکومی لە سێدارەدانیان بە سەردا جێبەجێ بکرێت. دوای سوودوەرگرتن لەو زانیارییانەی کە پێیانە، ئاگادارمان بکەنەوە.

شەشەم: لایەنە پێوەندیدارەکان لە دەزگا حکومی و حیزبییەکاندا لێکۆڵینەوە لەگەڵ ئەوانەدا دەکەن، کە خۆیان بە دەستەوە دەدەن، ئەم لێکۆڵینەوانەیش بۆ ماوەی یەك بۆ ئەو پەڕی سێ ڕۆژ بێت، ئەگەر پێویستیشی کرد بۆ دە ڕۆژ درێژ بکرێتەوە، بەڵام دەبێت لەو حاڵەتانە ئاگادار بکرێینەوە، ئەگەریش ماوەکە پێویستی کرد لەوەیش زیاتر بکرێت، ئەوا دەبێت بە تەلەفۆن یان بروسکە، ڕەزامەندیی ئێمە وەربگرن، لە ڕێی هەڤاڵ (طاهر العانی) یەوە.

حەوتەم: هەموو ئەو کەلوپەلانەی، کەوا فەوجەکانی بەرگریی نیشتیمانی و جەنگاوەرەکانیان دەستیان دەکەوێت، بۆ خۆیان دەبێت، تەنها چەکە قورسەکان و چەکی دابەستراو و چەکی مامناوەندی نەبێت، چەکە سووکەکان بۆ خۆیان دەبێت، بە مەرجێ لە ژمارەی ئەو چەکانە ئاگادارمان بکەنەوە و تەنها ژمارەکانیان تۆمار بکەن. پێویستە لە سەر فەرماندەی فەیلەقەکان چالاك بن بۆ ئاگادارکردنەوەی هەموو موستەشارەکان و فەرماندەی سریەکانیان و مەفرەزەکانیان و بەوردی ئێمە ئاگادار بکرێینەوە لە چالاکییەکانی فەوجەکانی بەرگریی نیشتیمانی.

سەرۆکایەتیی ئەنجوومەنی یاسادانان، سەرۆکایەتیی ئەنجوومەنی جێبەجێکردن، هەواڵگریی حیزب، سەرۆکایەتیی ئەرکانی سوپا، پارێزگارەکان، سەرۆکەکانی لیژنە ئەمنییەکانی: نەینەوا، تەئمیم، دیالە، سەلاحەدین، سلێمانی، ئەربیل و دهۆك، ئەمینداریتیی لقەکانی ئەو پارێزگایانەی ناویان هاتوە، بەڕێوەبەرایەتیی هەواڵگریی گشتیی سەربازی، بەڕێوەبەرایەتیی ئەمنی گشتی، بەڕێوەبەری ئەمنی ناوچەی حکومی زاتی، بەڕێوەبەری ئەمنی پارێزگاکانی: نەینەوا، تەئمیم، دیالە، سەلاحەدین، سلێمانی، ئەربیل، دهۆك. تکایە بۆ تێڕوانین و جێبەجێکردن هەر کەسە و بە پێی تایبەتمەندێتیی خۆی ئاگادارمان بکەنەوە.

ئەم بڕیارە کە ئیمزای عەلی حەسەن مەجید، ئەندامی سەرکردایەتیی هەرێمایەتی، سکرتێری گشتیی نووسینگەی ڕێکخستنی باکووری لە سەرە و جەختیش لەوە دەکاتەوە، بێ هیچ لێبواردنێك جێبەجێ بکرێت، ناساندنێکی چڕوپڕی پرۆسەی ئەنفالمان پێشکەش دەکات، کە بێ گومان ئەوە زیاتر دەستپێك و نیازو ویستەکانیان نیشان دەدات و بۆ دەرئەنجامەکانیش، هەموو دەزانن چییان لێ کەوتەوە، گەیشتە چ وێستگەیەکی تاوان، ئەو تاوانەی بە جینۆساید ناو دەبرێت، کە بە دڵنیاییەوە دواتر دەگەڕێینەوە سەری و باسی دەکەین.

٢/١ ڕەهەندی زمانی:

چەمکی ئەنفال لە ڕووی ڕەهەندی زمانییەوە، تا ڕادەیەك ڕووونە، بەو پێیەی ڕیشەی وشەکە عەرەبییە و لە شێوەی کۆدا هاتووە، واتە ئەنفال کۆی (نفل)ی عەرەبییە و واتای دەستکەوت دەگەیەنێت کە لە کۆتایی شەڕ و لە کاتی سەرکەوتندا بە دەست

[6]- **دەقی** بڕیارەکە بەڵگەنامەیەکە و لەم سەرچاوەیەدا بلاو کراوەتەوە: میدڵ ئیست ووچ (ئامادەکردن)، جینۆساید لە عێراق و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سیامەندی موفتی زادە، 1999، ل174-175.

دەهێنرێت، ئەم وشەیەیش وەك باسمان كرد، مێژوویەكی زۆر كۆنی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ پێش سەردەمی ئیسلام و لە شیعری شاعیرانی عەرەبدا بە كار هاتووە، خەلیل ئەحمەدی فەراهیدییێ وایە، (نفل) كە شێوەی تاكی وشەی (ئەنفال)ە، واتای دەستكەوت (غەنیمە) دەگەیەنێت.[7] هەندێ سەرچاوەی تریش بەو شێوەیە باسی دەستكەوت (غەنیمە) دەكەن، كە پێش سەردەمی ئیسلام، عەرەب ئەنفالی بە واتای تالآنی بە كار هێناوە، تالآنیش مەبەستی بەرهەمی ئەو جەنگ و شەڕكردنە بووە لەگەڵ دوژمن، كە بریتی بووە لە گرتنی دیل و دەستبەسەرداگرتنی ماڵ و سامان.[8]

هەر دەربارەی ڕیشەی زمانیی وشەی ئەنفال، بۆچوونی تریش هەیە، كە پێی وایە ئەنفال وەك وشەیەكی عەرەبی كە كۆی وشەی (نفل)ە، هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە كە ئەندازەی پێویستی و چوارچێوەی ئاسایی یان دیاریكراو تێ دەپەڕێنن، واتە شتی زیادە و تا ڕادەیەك ناپێویست دەگرێتەوە، بەم پێیە ئەنفال لە قورئاندا غەنیمەت و دەسكەوتی جەنگ نییە و ئەو مانایە ناگەیەنێت، بەڵام لەبەر ئەوەی لە سورەتێكدا هاتووە كە باسی دەستكەوتی جەنگ دەكات، بۆیە بە غەنیمەت تەفسیر كراوە، واتە تەفسیركردنی بە غەنیمەت هەڵەیە و ڕاست نییە، ئەمەیش بۆچوونی (ناسری سوبحانی)یە،[9] سوبحانی پێی وایە (ئەنفال واتە مەعادن و سەرچاوەی سروشتی دەگرێتەوە، كە كەس ڕەنج و زەحمەتی تایبەتی بۆ نەكێشاوە، وەك كانی كانزا و نەوت و ئاسن و هەموو سەرچاوەیەكی تری سروشتی: قیر، جیوە، خەڵووزی بەردی، دارستان، ئاو، لەوەڕگا... هتد.)[10]

٣/١ ڕەهەندی زاراوەیی :

كاتێك بمانەوێت لە ڕەهەندی زاراوەیی چەمكی ئەنفال وردبینەوە، دەبینین ئەم لایەنە زیاتر درێژكراوەی ڕەهەندە زمانییەكەیە، بەڵام هێندە هەیە بارگاوی دەكرێت بە مانا یان ماناگەلێكی ئایدیۆلۆژی و لە ڕوانگەی سیاسی و ئایینی و نەتەوەیی...هتد، یەوە لێی دەكۆڵرێتەوە، ئەوەیش بە زۆری كار و بیركردنەوەیەكی تەواو یان تا ڕادەیەك ئامانجدارە و بۆ لێدان و مەبەستی تایبەتی دەخرێتە گەڕ، چونكە هەر لە سەرەتاوە خودی ئەو كەس و لایەن یان سیستمەی، كە ئەم چەمكە (ئەنفال)ی بۆ ئەو پرۆسەی سەربازییە بە كار هێناوە و كردوویەتییە ناونیشان و دروشم، بە لێكدانەوەی خۆی بۆ سەركەوتنێك، بەڵام لە ڕاستیدا تاوانێكی گەورە، بۆیە دواتر تێڕوانینەكانی تر بۆ ئەم چەمكە هەر دوای ئەم بەكارهێنان و هێنانەوە ئامانجدارە، بە زۆری دەبنە تێڕوانینی ئایدیۆلۆژی و مەبەستدار و تەنانەت لە ژێر دەمامكی ئەم تێڕوانینانەیشەوە، هەندێ جار تاوانبارە ڕاستەقینەكان ون دەبن، یاخوود ون دەكرێن و زەمینە و هۆكارەكانی ڕوودانی ئەو پرۆسە لە بەر چاو لێڵ دەبن.

وەك باسمان كرد، ئەنفال كۆی (نفل)ی عەرەبی واتای دەستكەوت دەگەیەنێت و لە گەڵێ سەرچاوەی تر ئەمە دووپات كراوەتەوە،[11] هەروەها ئەوەیشمان باس كرد، كە ئەنفال ناوی سوورەتی هەشتەمی قورئانە، بۆیە ئەمە ڕاستەوخۆ ئەو چەمكە بارگاوی دەكات بە كۆمەڵێك مانای تر، كە یان دەبنە بەرگریی لە ئایین و نەتەوەی عەرەب، یان دەبنە دژایەتی بۆ ئایین و ئەو نەتەوەیە.

شیكردنەوەی زمانەوانی و گەڕانەوە بۆ ڕیشەی وشەكان، دواتر بەكارهێنانەوەی مەبەستداریان، ئەو دۆخە دەخوڵقێنن، كە شیكردنەوەی زمانەوانی ببێتە دەروازەیەك بۆ لێدان لە فیكر و ئایدیا و ئایین و نەتەوەی تر و بە شێوەیەكی عەقڵانی لەو تاوانە و هۆكارو كاریگەرییەكانی نەكۆڵرێتەوە .

لێرەدا زۆر بە گرینگی دەزانم، پرسیارێكی تەقلیدی بكەم، ئایا كردنەوەی دەروازەی زمانەوانی لە دەستپێك و سەروەختی قسەكردن و باسكردن و توێژینەوە لەمەڕ كارەساتی ئەنفالەوە لەبەر چییە؟ ئەو نهێنییە چییە وەها دەكات زۆربەی نووسەران و توێژەران و ڕۆژنامەنووسان كاتێك دێنە سەر ئەوەی، شتێك لە سەر كارەساتی ئەنفال بنووسن و توێژینەوەیەك یان هەر كارێكی تر ئەنجام بدەن، یەكسەر وەك دەروازەیەك دەست دەدەنە لایەنی زمانەوانیی ئەم باسە و یەكەم هەنگاو بە لێدوان و ئاماژەدان بە ڕەهەندی زمانیی ئەم چەمكە دەست پێ دەكەن و لە ڕووی مێژووییەوە پەنجە بۆ ڕیشە و نەژادی وشەكە ڕادەكێشن و هەوڵی ئەوە دەدەن، بزانن یاخوود ڕاستتر وەهایە بڵێین، كە دەیانەوێت فێرمان بكەن ئەم وشەیە لە بنچینەدا لە چییەوە سەرچاوەی گرتووە و لە كام زمانەوە هاتوە و كەی و لە كوێدا بە

---

[7] - تاب العین، خلیل احمد الفراهیدی، الجزو 8، ط2 مؤسسه دار الهجره، دار الكتب العلمیه، بیروت 1999، ص 325.

[8] - سەرچاوە زۆرن كە بەو شێوەیە وشەی ئەنفال لێك دەدەنەوە، لێرەدا دوانیان دەخەینە ڕوو:

١ -بطرس البستانی، محیط المحیط- قاموس المطول للغه العربیه-، مكتب لبنان، بیروت، 1977، ص90.

٢ -احمد بن محمد بن علی المقری الفیومی، قاموس اللغه كتاب المصباح المنیر، تحقیق: عبد العظیم الشناوي. الجزء السادس، ط 3و دارالمعارف ص850.

[9] - بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: ناسری سوبحانی، بەندایەتی، پوختەی 13 شریق بەندایەتی، چاپی سێیەم، دەزگای بەرهەم بۆ بڵاوكردنەوەی بەرهەمەكانی سوبحانی، سلێمانی، 2007، ل6-13.

[10] - ناسری سوبحانی، خوداناسی، ئامادەكردنی: ئارام محەمەد و ئیسماعیل باقی، چاپی یەكەم، سلێمانی، 2011، ل520.

[11] - المنهج فی اللغه والاعلام، طبعه المئویه الاولی، دار النشر البیروت، 2008، ص 828.

کار هاتوە و چ مانایەك دەگەیەنێت، هەروەها بە وەرگێڕان و لێکدانەوە و تەفسیرکردنی ئەم وشەیە، جۆرێك تێگەیشتن و بیرکردنەوەی دیاریکراومان بە سەردا بسەپێنن.

خەمی گەورەیش لێرەدا ئەوەیە، ئەم کارانە هەندێ جار وەك پێویستییەکی نووسین و توێژینەوە و وەك پێداویستییەکی لێکۆڵینەوەی ئەکادیمییانە و زانستییانە تەماشا دەکرێ و ئاماژەپێنەدانی بە کەموکورییەك و ناتەواوییەك دادەنرێت، هەندێ جاریش گومانی تێدا نییە ئەم باسە بە مەبەستی تر و دوور لە گیانی خزمەتکردن و بە ئامانجی نازاستی دەخرێتە روو .

کاتێك سەرچاوەیەکی ئایینی باس لەوە دەکات، (مەبەست لە ئەنفال ئەو دەستکەوتانەیە، کە لە کاتی شەڕی موسوڵمانان لەگەڵ بێ باوەڕاندا دەستیان دەکەوێت، ئەم ئایەتە پیرۆزە لە غەزای بەدردا هاتووەتە خوارەوە تا شێوازی دەستکەوتەکان روون بکاتەوە.)[12] ئیتر لە لایەك ئەم ڕاڤەیەی چەمکی ئەنفال لە لایەن ئەوانەی دووبارە بە کاری دەهێننەوە، بە شێوەی جیاجیا ڕەوایەتیی پێ دەدرێت، لە لایەکی ترەوە، شیکردنەوەی زمانەوانی بۆ چەمکی ئەنفال دەبێتە دەروازەیەك بۆ لێدانی ئایین و نەتەوەی خاوەن چەمك، بۆیە زۆر گرینگە بە وریاییەوە کار لە سەر ڕەهەندی زمانەوانیی چەمکی ئەنفال بکرێت، لە ژێر هەژموونی ئەو تەفسیرە ئایدیۆلۆژی و ئامانجدارە نائەکادیمی و نازاستییانە ڕزگار بکرێت و ڕەهەندی شیکردنەوەی زمانەوانی بخرێتەوە خزمەت تێگەیشتن لە چەمکی ئەنفال .

دوو پرسیار لێرەدا گرینگیی خۆیان دەسەپێنن، ئایا وردبوونەوە لە چەمکی ئەنفال لە ڕووی زمانییەوە چ جیاوازییەکی هەیە لەوەی کاتێك لە ڕووی زاراوەییەوە هەڵی دەسەنگێنین؟ پرسیاری دووەمیش ئایا لێکۆڵینەوەی زمانەوانییانەی دروست و زانستییانە لە چەمکی ئەنفال چۆنە و چ ڕێگەیەك بۆ چ مەبەستێك دەگرێتە بەر، بۆ وەڵامەکان:

یەکەم: وردبوونەوە لە چەمکی ئەنفال لە ڕووی زمانییەوە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ سەر نەژادی وشەکە و دەیەوێت بزانێت ئەو چەمکە لە چییەوە هاتوە و لە کەیەوە و لە چ شوێنێکەوە دەرکەوتوە و کێ یان کام نەتەوە و زمان خاوەنی ڕاستەقینەی ئەو وشەیەیە، واتە زیاتر بنەمایەکی مێژوویی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ پێشینەکانی، بەڵام وردبوونەوە لە چەمکی ئەنفال لە ڕووی زاراوەییەوە زیاتر ڕەهەندەکانی کاریگەریی ماناکانی لە سەر ئێستا شی دەکاتەوە و لێکەوتە و سێبەری ئەم مانایانە بە سەر ڕوانین و بیرکردنەوە جۆربەجۆرەکانەوە هەڵدەسەنگێنێت، واتە ڕەهەندی شیکردنەوەی زاراوەیی بۆ چەمکی ئەنفال زۆرتر ئاوڕ ناداتەوە بۆ دواوە، هێندەی دەیەوێت سەیری پێشەوە و کاریگەرییەکانی ماناکانی ئەم چەمکە بکات .

دووەم: لێکۆڵینەوەی زمانەوانییانەی دروست و زانستییانە لە چەمکی ئەنفال، پێویستە لە خزمەت تێگەیشتن لە چەمکی ئەنفالدا بێت، ئەویش لەو ڕوانگە مرۆیی (هیومانیستی)یەوە، کە زانست پێویستە ڕەهەندی ڕەوشت (مۆراڵ)ی لە خۆیدا بپارێزێت و لە خزمەت مرۆڤایەتیدا بێت، بۆیە تێگەیشتن لە ئەنفال بە هاوکاریی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، پێویستە بچێتەوە سەر :

أ- هەوڵی بێوچان بۆ نەڕەخساندنی زەمینەی ڕووداوی کارەساتی ئەنفال و هاوشێوەی لە کات و شوێنی تردا.

ب- هەوڵدان بۆ سڕینەوەی کاریگەرییە نێگەتیڤییەکانی کارەساتی ئەنفال و ساڕێژکردنی برینەکان.

ت- قەرەبووکردنەوەی مادی و مەعنەویی ڕزگاربووان و نەوەکانی قوربانییانی کارەساتی ئەنفال.

پ- کاریگەری دانان لە سەر دونیابینیمان بۆ زمان و ئەدەب و هونەر و ئایین و زانست و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و خۆشگوزەرانی... هتد، بە ئاراستەیەکی مرۆڤانە و ژیاندۆستانەدا.

٤/١ ئەنفال و ئایین

ئەنفال چ وەك پرۆسە و ئەو ڕووداوەی لە سەر زەمینی باشووری کوردستان ڕووی دا، چ وەك لایەنی مێژوویی و ئەو کات و شوێنانەی تێیاندا ڕووی داوە، چ وەك تێڕوانین لێی لە زۆربەی ڕەهەندەکانەوە، کەم تا زۆر بۆچوونەکان لەبارەیەوە ناتوانن خۆیان لە تارمایی ئایین بپارێزن و گفتوگۆکان کە لە سەر ئەنفال دەکرێن، بە ئەستەم دەتوانن لە ئایین خۆیان لابدەن.

کاتێك سیستمی فەرمانڕەوای بەعس لە عێراق ناوی سوورەتێکی قورئان دەهێنێت و دەیکاتە ناونیشانی پرۆسەیەکی سەربازیی گەورە و پەلاماری بەشێکی باشووری کوردستان دەدات و ژمارەیەکی زۆر گوند و شار و شارۆچکە خاپوور دەکات و نزیکەی دووسەدهەزار کەسی ئەو ناوچانە بێسەروشوێن دەکات، خۆی لە خۆیدا بەکارهێنانی ئەم چەمکە بۆ ناولێنان لەو پەلامارە دڕندە و توندە بێ هۆ نییە، ئەو سیستمە دەیەوێت گەلێك ئامانج و مەبەست بپێکێت، کە گرینگترینیان ڕەوایەتیدانە بەو پرۆسەیە و شاردنەوەی هەموو لایەنە نامرۆڤانە و تاوانکارییەکانە لە ژێر پەردەی ئاییندا، بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی شەرعی و بە پاڵپشتی ئایین ئەو مافە بە خۆی بدات بەو جۆرە و بەو ئەندازە توند و سامناکە پەلامار بدات .

بێ گومان بەکارهێنانی ناوی سوورەتێکی قورئان بۆ پرۆسەیەکی سەربازی لە لایەن ڕژێمی بەعسەوە، وەك پەنابردنە بەر سیمبولی

[12]- نیزامەدین عەبدولحەمید، تەفسیری گوڵشەن، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، بڵاوکراوەی نەشری ئیحسان، تاران، 2007، ل325.

ئایینی بۆ جەنگ و تاوانکارییەکان، کاری یەکەم جاری ئەم سیستمە نییە و جاری تر چەندین سیمبولی تری ئایینی بە کار هێناوەتەوە، وەك ئەوەی جەنگی هەشت ساڵەی لەگەڵ ئێران ناو نا قادسیەی سەدام، وەك گواستنەوەی پیرۆزییەکی ئایینی لە سیمبولی قادسیەی سەعدەوە، هەروەها زۆربەی مووشەك و تۆپ و ڕۆکێت...هتد، ـەکانی، کە زیاتر خەڵکی بێ تاوانی پێ دەکردنە ئامانج، بە سیمبولە ئایینییەکانی (حسێن، عەباس...هتد) ناو دەنران، سەربازگەکانی بە ناوی کەسایەتییە ئایینییە سەربازییەکانی وەك (خالید کوڕی وەلید) ناو دەنا و دەزگای سیخوڕییشی هەبوو بە ناوی (مونەزەمەی ئەلفارووق) و بەردەوام سوودی لە سیمبولە ئایینییەکانی وەك: ئەبوبەکری سدیق، عومەری کوڕی خەتتاب، عوسمانی کوڕی عەففان، قەعقاع، ئەبوعوبێدەی جەڕاح، سەعدی کوڕی ئەبی وەققاس... هتد، لە بواری سەربازی: چەك و تەقەمەنی، سەربازگە، پرۆسەی سەربازی و جەنگ بە کاری دەهێنان، کە بێ گومان وەك باسمان کرد هەموو ئەمانەیش هەر بۆ ڕەوایەتیدان بوون لە ڕووی ئایینییەوە بە کارو کردەوەکانی، تا هەموو تاوانکارییەکانی خۆی پێ بشارێتەوە و وا لە موسوڵمانانی دونیا بگەیەنێت خزمەت بە ئایینەکەیان دەکات، تا ئەوانیش دڵسۆزانە لە پشت سیاسەت و بەرنامەکانییەوە ڕابوەستن و پشتگیریی لێ بکەن و خۆڵیش بکاتە چاوی هەموو کۆمەڵی موسوڵمانان و نێودەوڵەتی و ئەو بڕوایەیان لە لا دروست بکات، ئەوەی دەیکات، ڕاست و دروستە و لەگەڵ ئایینەکەیاندا ناتەبا و دژ نییە. لەم سۆنگەیەوە بەکارهێنانی ناوی ئەنفال وەك ناوی سوورەتێکی قورئان بۆ پرۆسەیەکی ترسناکی سەربازی لە هەمان گۆشەنیگا و بۆ هەمان مەبەست و ئامانجە، بۆیە ئەمڕۆ کاتێك قسەوباس و لێکۆڵینەوە لە پرۆسەی ئەنفالی بەعس دەکرێت، زۆربەی جار ڕاستەوخۆ ئەم قسەوباس و لێکۆڵینەوانە دوو ئاراستە لە خۆ دەگرن:

یەکەم، یان دەکرێنە هۆکار و بیانوویەك بۆ ڕەخنەگرتن لە ئایین، کە ئەوەیش خۆی لە خۆیدا لایەنی نێگەتیف و پۆزەتیڤیان هەیە:

لایەنی نێگەتیف: زۆر جار لە ژێر تیشکی ئەم جۆرە لێکدانەوە و شیکردنەوانەدا، هۆکار و دەرئەنجامەکانی ئەنفالی بەعس ون دەکرێن و تیشکی وردبوونەوەکان لە سەر ئەو پرۆسەیە و تاوانبارانی دوور دەکەوێتەوە.

لایەنی پۆزەتیڤ: لە ڕێگەی ئەم جۆرە لێکدانەوە و شیکردنەوانە بە شێوەیەکی زانستی و بابەتییانە دەکرێت ڕیشە کەلتووری و ئایینییەکانی هۆکاری ڕوودانی ئەنفالی بەعس بدۆزرێتەوە و هۆکار یان هۆکارەکانی بەکارهێنانی ئەم چەمکە لە لایەن ئەو سیستمەوە ئاشکرا بکرێن .

دووەم، یان دەکرێتە هۆکار و بیانوویەك بۆ پاکانە و بەرگری لە ئایین، کە دیسان ئەمیشیان دەرکەوتەی تری دەبێت، کە بە شێوەیەکی تر هەمان لایەنە نێگەتیڤەکانی خاڵی یەکەم دەردەکەونەوە، ئەمە جگە لەوەی ڕیشە کەلتووری و ئایینیی ئەو کارەساتەیش دەخاتە ناو تەمومژەوە .

بەرەی یەکەم دەیانەوێت بڵێن، ئایینی ئیسلام تاوانبارە و ئەنفال ڕەهەندێکی مێژوویی هەیە و مێژووی عەرەب و ئیسلام بەشێکی زۆری بریتییە لە ئەنفال و بەم جۆرە، ئەم ئایینە بڵاو کراوەتەوە و سەپێنراوە و گەشەی پێ دراوە. بەرەی دووەمیش جگە لە ڕەتکردنەوەی ئەم بیرکردنەوانە، جیاکارییەك لە ئەنفالی جەنگی بەدر کە ناونیشانی سوورەتی هەشتەمی قورئانە لە ئەنفالی حیزبی بەعس وەك پەلامارێك دژی کورد لە باشووری کوردستان دەکەن و دەڵێن :

١ -ئەنفالی ناو قورئان، کاڵا و شتومەك دەگرێتەوە، وەك تیر و ڕم و شمشێر و ئەسپ و... هتد، هەر وەك لە سورەتی ئەنفالدا ئاماژەی بۆ کراوە: وَاعْلَمُواْ أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ، [13] چونکە (شیو) شتومەك دەگرێتەوە نەك مرۆڤ، بەڵام حیزبی بەعس لە پرۆسەی ئەنفالدا نەك تەنها شتومەك، بەڵکوو نزیکەی دووسەدهەزار مرۆڤی کوردیشی ئەنفال کرد، ئەوانەیش کە دەیانەوێت ئایین تاوانبار بکەن، بەو ڕاڤە و لێکدانەوەیە قایل نیین و دەڵێن، جگە لەوەی چەندین شەڕ و هێرشی سوپای ئیسلام بۆ سەر گەلانی ناموسوڵمان کە سەرچاوە ئیسلامییەکان ناوی فتوحاتیان لێ ناوە، بە هەمان شێوەی ئەنفالی بەعس، مرۆڤ بە ژمارەیەکی زۆر ڕاگوێزراوە و کۆمەڵکوژ و بێسەروشوێن کراوە، لە هەمان کاتدا لە ئەنفالی بەعسیشدا، مرۆڤی کورد لە هەموو بەهایەکی مرۆڤبوون خاڵی کراوەتەوە و هێنراوەتە ئاستی شتومەك، بۆ نموونە سەرچاوە مێژووییە عەرەبییەکان، بە تایبەت سەرچاوە بەناوبانگەکانی وەك (تەبەری، ئیبنوکەسیر و ئیبنولئەسیر) لە سەردەمی خەلیفەی موسوڵمانان، عومەری کوڕی خەتابدا، یەکێك لە سەحابەکان (سەلەمەی کوڕی قەیسی ئەشجەعی) بە فەرمانی خەلیفە، بە خۆیی و سوپاکەیەوە هێرشی کردووەتە سەر کوردە ناموسوڵمانەکان، کوردە ناموسوڵمانەکانیش بە داواکاریی لەشکری موسوڵمانان بۆ موسوڵمانبوون و یان باج و سەرانەدان ڕازی نەبوون، بۆیە تا توانیویانە بەرگرییان کردووە و بەرپەچی لەشکری موسوڵمانانیان داوەتەوە و شەڕیان لەگەڵ کردوون، سەرەنجام لە بەرانبەر موسوڵماناندا شکاون، شەڕکەرە کوردەکان کوژران و ژن و

[13]- بەشێك لە ئایەتی 41ی سوورەتی ئەنفال.

منداڵەکانیشیان بە کۆیلە و کەنیزەك بران و ماڵ و سامانیان تاڵان کراون [14].

٢ -ئەوانەی لە قسەکردن و توێژینەوە لە ئەنفالدا بەرگریی لە ئایینی ئیسلام دەکەن، دەڵێن ئەنفالی ناو قورئان، بە دیاریکراوی بۆ ئەو بێ باوەڕانەیە کە دژی ئایینی ئیسلام دەجەنگن، واتە بۆ ئەو کەسانەیش نییە با بێ باوەڕیش بن، گەر دژی موسوڵمانان نەجەنگن ئەنفال نایانگرێتەوە، بەڵام حیزبی بەعس لە پرۆسەی ئەنفالدا، هێرشی کردە سەر کوردی موسوڵمان و ئەنفالی کردن. ئەوانەیش لە قسەکردن و توێژینەوەیاندا لە سەر ئەنفال دەیانەوێت ڕەخنەکانیان ببەنەوە سەر ئایینی ئیسلام میتۆد و بیرو باوەڕەکەی، دەڵێن فەرمانڕەوایانی بەعس لە ژێر پەرچەمی ئایین و بە پاڵپشتیی پیرۆزیی قورئان کوردیان ئەنفال کرد و لە هزر و بیرکردنەوەی خۆیاندا کورد بە تایبەت ئەوانەی بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتن، بە لادەر لە ئایین و بێ باوەڕ تەماشا دەکرد .

٣ -ئەوانەی لە قسەکردن و توێژینەوە لە ئەنفالی بەعسدا بەرگریی لە ئایینی ئیسلام دەکەن، دەڵێن ئەنفالی ناو قورئان بابەتی بەجێماوی مەیدانی جەنگ دەگرێتەوە وەك خواردن، چەك، جلوبەرگ و... هتد، واتە هەمان ئەو شتانەیش ناگرێتەوە لە شوێنێکی ئاسایی وەك شوێنی ژیانی ناو شار و گوندەکان لە دۆخی سروشتیدا کە شەڕی تێدا نەبێت و نەبووبێتە شوێنی جەنگ، بەڵام حیزبی بەعس لە پرۆسەی ئەنفالدا، ناوجەرگەی دانیشتووان و گوند و شارەکانی ئەنفال کرد، بۆیە لەگەڵ ئایینی ئیسلامدا ناتەبایە، بەڵام ئەوانەی لە هەڵسەنگاندنی ئەنفالی بەعسدا، ئەنفالی قورئان دەهێننەوە ئارا و ئەو ئایینەی پێ تاوانبار دەکەن، دەڵێن ئەو ناوچانەی ژیان (شار و گوند و ئاوەدانییەکان) کە بەعس ئەنفالی کردن، بەر لە دەستپێکردنی پرۆسە، کردنییە ناوچەی قەدەغەکراو، واتە لە بەرنامە و یاسای خۆیدا ژیانی لەو ناوچانە یاساغ کرد، بۆیە بەراورد بە ئەنفالی ناو قورئان زۆر دوور و جیاواز نییە.

لەگەڵ هەموو ئەم بەراوردانەدا و لەگەڵ بەهێزی و بێهێزیی هەندێ لەو خاڵانەدا، بیرکردنەوەی ئەکادیمی و زانستی ڕێگە بەوە نادات بێ بەڵگەی بەهێزتر و سەلمێنراوتر بڵێین یان وای دابنێین، پرۆسەی ئەنفال پرۆسەیەکی ئیسلامییە و پاڵنەرێکی ئایینی هۆکارەکەیەتی و پێوەندییەکی ڕاستەوخۆ و بەهێزی بە سورەتی (ئەنفال)ەوە هەیە، وەکوو هەندێك کەس هەوڵ دەدەن وا بڵێن، بەڵام لەگەڵ ئەوەیشدا ناتوانین نکوڵی لەوە بکەین کە سیستمی بەعس لە پرۆسەی ئەنفالدا وێنە و کەش و بیرکردنەوە ئیسلامییەکەی بە وریایی و ئەنقەست بە کار نەهێناوە و سوودی لێ نەبینیوە، ئەمە جگە لەوەی بەراوردکردنی ئەنفالی بەعس و ئەنفالی ناو قورئان، بۆ دۆزینەوەی ڕیشە ئایینی و کەلتووری و مێژووییەکە گرینگیی خۆی هەیە و کاتێکیش لە شێوازی شاڵاوی ئەنفالی بەعس و ئەو دەرئەنجامانەی ورد دەبینەوە و ئایدیۆلۆژیای بەعس دەکەینە بابەتی توێژینەوە لە باسی ئەنفالدا، چەندین وێستگەی مێژووی عەرەبی .ئیسلامی دێتەوە بیرمان.

٥/١ قوربانییانی ئەنفال

چەمکی قوربانی چەمکێکی فرە ڕەهەندە، تەنها ئەوانە ناگرێتەوە کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ ڕووداوێکیان بە سەردا دێت، یان ڕووبەڕووی دیاردە و کارەسات و قەیرانێك بوونەتەوە، بەڵکوو پێوەندیی نێوان قوربانی و ڕووداو، قوربانی و کارەسات، قوربانی و دیاردە و قەیرانەکان، هەم ڕاستەوخۆیە هەم ناڕاستەوخۆ، قوربانییان هەم دەکرێت بە شێوەیەکی زیندوو لە بەرانبەر یان لە ناو ڕووداوەکاندا ئامادە بن، دەیشکرێت ئامادە نەبن و بە هیچ شێوەیەك ئاگایان لەو ڕووداوانە نەبێت، زۆر جار قوربانی خۆی لەگەڵ کارەسات و قەیرانەکاندا دەژی، زۆر جاریش لە دوای کارەسات و قەیرانەکانەوە لەگەڵ ئاکام و دەرهاویشتەکانی دەستوپەنجە نەرم دەکات و دەکەوێتە ژێر کاریگەرییانەوە، قوربانی هەیە زیندوە و هەیشە مردوو، لە ناو قوربانییانی زیندوویشدا هەیە بە شێوەیەکی مادی زیانی بەرکەوتوە و هەیە زیانی مەعنەوی و هەیشە هەردووکیان .

لە تاوانی ئەنفالدا حکوومەتی عێراق نزیکەی 200000 کەسی لە خەڵکی سڤیلی بە بێ جیاوازیی ئایین و ڕەگەز و تەمەن گرت و بێسەروشوێنی کردن، لەم پرۆسەیەدا سەرجەم ماڵ و سامانیشیان لە لایەن بەشداربووانی ڕژێمی دەسەڵاتداری ئەو کاتی بەعس لە شاڵاوەکەدا بە تاڵان بران و هەزاران گوند و چەندین شارۆچکە بە تەواوی خاپوور کران، ئەو هێرشانە بە بەرنامەیەکی سەربازی، موخابەراتیی چڕوپڕ و هەمەلایەنە و توندوتیژ ئەنجام دران، کە لە زۆر ناوچەیشدا چەکی قەدەغەکراو بە کار هێنرا، لەو بارەیەوە ڕێکخراوی (میدڵ ئێست ووۆچ) دەنووسێت: (پرۆسەی ئەنفال لە 23ی شوباتەوە تا 6ی ئەیلوولی ساڵی 1988ی خایاند، لەو ماوەیەدا فراوانترین ناوچەی کوردستان بەر شاڵاوی تێکدان و ڕاپێچان کەوت، لە هەڵمەتێکی وادا، پتر لە 200 هەزار مرۆڤی کورد لە ناو بران و بووە هۆی

---

[14] - هەر سێ مێژوونووس (تەبەری، ئیبنوکەسیر و ئیبنولئەسیر) بە جیاوازیی هەندێ لە چەمك و ناوهێنانەکان، لەم سەرچاوانەدا ئەم مێژووەیان نووسیوەتەوە:

أ- الطبری، تاریخ الامم والرسل والملوك، ج٢، الطبعه الاولی، دار الکتب العلمیه، بیروت، ١٤٠٧ هـ، ص٥٥٧ .

ب- ابن الاپیر، الکامل فی التاریخ، ج٢، تحقیق: عبد الله القاظی، الطبعه الثانیه، دار الکتب العلمیه، بیروت، ١٤١٥هـ، ص٢٤٥-٢٤٦ .

پ_ ابن کثیر، البدایه والنهایه، ج٧، مکتبه المعارف، بیروت، ص١٣٣.

وێرانکردنی نزیکەی 4000 گوند و 4 قەزا و 30 ناحیە و 3100 مزگەوت و 100 کڵێسا، لە ڕووی گیانداریەوە بووە هۆی بەتاڵانبردنی 2 ملیۆن سەرمەڕومالآت و ئاژەڵ، کاریگەریی لە سەر ژینگەی کوردستانیش هەبووە و بووە هۆی لەناوبردنی ڕووبەرێکی فراوان لە باخ و ڕەز و چەم. لە شاڵاوەکانی ئەنفالدا بنەماکانی ژیان لە کوردستان هەڵتەکێنران، دوای ئەوەی ئەو هیستریا شێتانەیە بە جینۆسایدی کورد کۆتایی هات، لە 90%ی گوندەکانی کوردستان و زیاتر لە 20 شار و شارۆچکە لە سەر نەخشە سڕانەوە، ناوچە گوندنشینەکان بە 15 ملیۆن مین مینڕێژ کران، نزیکەی یەك ملیۆن و نیو کوردی گوندەکان بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکان گوێزرانەوە، نزیکەی 10% کوردی باشوور لە ناو بران، بەمەیش نزیکەی 7729کم دووجا لە ڕووبەری هەرێمی کوردستانی عێراق تووشی شاڵاوەکانی ئەنفال بووە.)[15]

لەمەوە دەردەکەوێت کە قوربانییەکانی شاڵاوی ئەنفال جۆراوجۆرن، هەیشیانە لە چەند لایەکەوە بووە بە قوربانی و هەموو جۆرەکانی دەستدرێژی و تاوان و نادادپەروەریيان لە سەر تاقی کراوەتەوە، لەم چەند خاڵەدا بە کورتی باسی ئەو دۆخ و هۆکارانە دەکەین، کە قوربانی دروست دەکەن:

أ- نائارامی: هێرش و دەستدرێژیکردن بە جۆرێکی خراپ نائارامی لە ژیاندا دروست دەکات، بۆیە ئەوانەی لە پرۆسەی ئەنفالدا ڕووبەڕووی هێرش و دەستدرێژیکردن بوونەوە، شێوەیەك لە شێوەکانی قوربانیی ئەو ڕووداوەن، کە دەرئەنجامەکانی ئەگەر گرتن و ڕاگواستن و کوشتن و دەربەدەرکردنیش نەبن، هەر جۆرێك لە ترس و دڵەڕاوکێ و تێکدانی ئاساییشی ژیانی لێ دەکەوێتەوە کار و بەردەوامی لە سەر خەون و خولیاکان تێك دەدات. بە کورتی هێرش و پەلاماردان بە چەکی قورس بێت یان سووك، بە هێز و سوپای گەورە بێت یان بچووك، کورتخایەن بێت یان درێژخایەن، دەبنە هۆی نائارامیی ژیان، ئاساییشی خەڵك و ڕیتمی ئاسایی دەشێوێنن، بۆیە لێرەوە وردەوردە قوربانی دروست دەبن. بێ گومان ئەو نائارامییەی لە پرۆسەی ئەنفالدا لە ناوچە ئەنفالکراوەکان و تەنانەت هەموو کوردستاندا دروست بوو، تەنها بەری هێرشێکی ئاسایی و کورتخایەن، کە ئامانجێکی دیاریکراوی بچووکی هەبێت نەبوو، بەڵکو ئەو هێرشە بەوپەڕی هێز و توندی و ڕەقیی سوپایەکی گەورەوە ئەنجام درا، (دوای جەنگی عێراق و ئێران بەعس توانایەکی لەشکریی وەهای پێك هێنابوو، کە بتوانێ هێزێکی مەزنتر لە باکووری عێراق بە کار بهێنێت و گوڕێکی نوێ بە جەنگ دژ بە کورد بدات، لە بەهاری 1987ەوە وردەوردە پەنای بردە بەر چەکی کیمیایی و دژ بە خەڵکی گوند و شارەکان بە کاری هێنا، لە سەرەتای بەکارهێنانی چەکی کیمیاییەوە، تا سەرەتای ئۆپەراسیۆنی ئەنفال، لە مانگی دووی 1988 گازی خەردەل باوترین بۆمبی کیمیایی بوو بە کار هات... ئەنفال بۆ بەعسییەکان ناوی ئۆپەراسیۆنی بێوێژدانانەی قڕکردنی کورد بوو، بۆیە ئۆپەراسیۆنەکە بە هێرشێکی چڕی ئاسمانی دەستی پێ کرد و بە پاشیدا هێرشی هێزی زەمینی هات و شار و گوند و زەویوزاری خاپوور کرد.)[16] هێرش لە ئاسمان و لە زەوییەوە دەستی پێ کرد، بە هەموو چەکێکی قورس و سووك و بە ژمارەیەکی زۆریش ئەنجام درا، هێرشبەران دەستیان لە هیچ بەهایەك، لە هیچ شتێك و لە هیچ کەسێك بە گەورە و بچووك و پیر و گەنج و ژن و پیاو و تەنانەت ئاژەڵ و ڕەز و باخ و کانییش نەپاراست، بۆیە ئەو نائارامییە لەو ناوچانە دروست بوو، هێندە قورس و ڕەق و کاریگەر بوو، بە تێپەڕبوونی دەیان ساڵ بە سەریدا هێشتا هێور نەبووەتەوە.

ب- ئازاردان: لە پرۆسەی ئەنفالدا ئازاردان هەمەجۆر و توند و کاریگەر و بەرفراوان بوو، پرۆسەیەك بوو هەموو شێوەکان یان چەندین شێوەی ئازاردان لە سەر هەموو قوربانییان تاقی دەکرایەوە، ئەشکەنجەدان تەنها بۆ ئەوە نەبوو، قوربانییان بەرەو مەرگ ببرێن، یان شێوەیەکی تۆڵەکردنەوەیان لە سەر ئەزموون بکرێت، بەڵکو شێوەیەکی دڵڕەقی بوو، وەك فەیلەسووفی فەرەنسی (میشێل فۆکۆ) بەو دەرئەنجامە گەیشتبوو: (ئەشکەنجەدان تەنها بۆ ئەوە نییە ئەشکەنجەدراو بەرەو مەرگ ببرێت، بەڵکو بۆ ئەوەیش بوو ئەشکەنجەدراوان زۆرترین کات بە ئازارەوە بژین.)[17] واتە ئازاردان تەنها بۆ ئەوە نەبوو، قوربانییان ئازار بدرێن و بە هۆی ئەو ئازارەوە بەرەو مەرگ پاڵیان پێوە بنرێت، بەڵکو بۆ ئەوەیش بوو، لە ژیاندا هەموو شێوەکانی ئازاردانیان لە سەر تاقی بکەنەوە، لە ژیاندا ماوەیەکی زۆر بە ئازارەوە بیانهێڵنەوە. لە پرۆسەی ئەنفالدا (گرتنەبەری ڕێگای ئازاردانی لەشی و ڕۆحی لە لایەن ڕژێمەوە، بە مانای جینۆسایدکردنی بەشێنەیی و لەسەرخۆی کوردە لە ڕوانگەی جیا ڕەگەزی و نیشتیمانپەروەرییەوە. دەستدرێژی و سووکایەتیکردنە بە کەرامەتی مرۆڤایەتی.)[18]

ت- بێبەهاکردن: پرۆسەی ئەنفال، کە ئامانج لێی ڕاگواستن و بێسەروشوێنکردن و کوشتن و کاولکاری بێت و لوتکەی تاوان بێت، بێ گومان شتێك نامێنێتەوە پێ بگوترێت بەهای مرۆڤ،

---

[15]- میدڵ ئیست وۆچ (ئامادەکردن)، جینۆساید لە عێراق و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سیامەندی موفتی زادە، ل٨٥.

[16]- کەنداڵ قاسملۆ و هەندێکی تر، گەلێکی پەژموورده و نیشتیمانێکی پەرت، چاپی یەکەم، ئێران، 1998، ل410.

[17]- کۆمەڵێك نووسەر (نووسین و وەرگێڕان)، کێشەی سوبێکت، کتێبی یەکەمی گروپی نێگەتیف، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٤، ل397.

[18]- هەژار عەزیز سورمێ، کورد و جینۆساید و ئیبادەکردن... هەڵوێستی یاسایی نێودەوڵەتی، چاپی یەکەم چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2006، ل73.

ئەوەی تێی دا بە دی ناکرێت و هەستی پێ ناکرێت ڕێزگرتنە لە مرۆڤ و سووك سەیر نەکردنیەتی، لە پرۆسەی ئەنفالدا لێدان و جیاکردنەوە و گواستنەوەی نامرۆڤانە و هێشتنەوە لە شوێنی ناشایستە بە مرۆڤ و برسیکردن و بێبەشکردنیان لە هەموو پێداویستییەکی مرۆیی و گوێنەدان بە منداڵ و ژن و پیروپەککەوتە و نەخۆش هتد... دیمەنگەلێکی ئاشکرا و ڕۆتین بوون، هەموو شایەتحاڵ و ڕزگاربووان دەیگێڕنەوە، دەستدرێژکردنە سەر هەموو بەهایەکی مرۆڤ و بێبەشکردن لە هەموو مافێك، تەنانەت مافی پیروپەککەوتە و منداڵ و نەخۆش بەشێکی دیاری قوربانییانی ئەنفال بوو، بۆیە دەستدرێژی سێکسی و لاقەکردن و تاوان دژی ژنان لەم پرۆسەیەدا شتێك نەبوو، بەربەست و یاسای لە بەردەمدا بێت و ڕوو نەدات، چونکە ئەویش هەر وەك شێوازەکانی تری تاوان بەشێك بوون لە ژیانی قوربانییانی ئەنفال، ئەم تاوانە بە جۆرێك توند و نامرۆڤانە ڕوو دەدات سەرچاوەیەك باس لەوە دەکات: (ئافرەتێك بە هۆی دەستدرێژییەوە خۆی کوشتوە.)[19]

پ- ڕاگواستن: یەکێك لە دیمەنەکانی قوربانییان ڕاگواستنیان بوو، ڕاگواستن تاوانە دژ بە مرۆڤ، سەرەتاییترین مافی مرۆڤ، هەڵبژاردنی شوێنی ژیانە، بەڵام لە پرۆسەی ئەنفالدا، ئەم مافە لە سەرجەم مرۆڤەکانی ئەو ناوچانە سەنرایەوە کە پرۆسەکە تێیاندا ڕووی دا، واتە هیچ کەسێك لەو ناوچانە مافی مانەوە و ژیانی نەما، ڕاگواستن لە پرۆسەی ئەنفالدا چەند تایبەتمەندییەکی هەبوو، کە دیمەنێکی تراژیدیتری بە ژیانی قوربانییان دەدات، لەوانە :

١- بە زۆر ڕاگواستنیان لە کاتێکدا کە قوربانییان ئامادەییشیان تێدا نەبوو، واتە هیچ کات و دەرفەتێك بە ڕاگوێزراوان نەدرا.

٢- گواستنەوەیان بە هۆکاری نابەجێ و نەگونجاو و ناشایستە بە مرۆڤ، وەك پاشی ئۆتۆمبێلی سەربازی و ئۆتۆمبێلی بارهەڵگر.

٣- گواستنەوەیان بە ژمارەیەکی زۆر و وەك هێمایەك بۆ سڕینەوەی بەهای مرۆڤایەتییان و هێنانیان بۆ ئاستی ئاژەڵ و زیندەوەری بێ ڕێز و بێ بەها.

٤- تێکەڵکردنی ژن و منداڵ و پیروپەککەوتە و نەخۆش، یان دابڕینی ئەندامانی یەك خێزان لە یەکتر وەك زەمینەیەك بۆ لێدانی قورسی دەروونی لە قوربانییان.

٥- مانەوە و ڕاگرتنیان لە شوێنێك بۆ ماوەیەکی زۆر و دوورودرێژ یاخود بەڕێکردن و ڕۆیشتنیان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ.

٦- برسیکردن و بێ ئاوی و بێ پێداویستی و نەبوونی دەرمان و هۆکاری چارەسەرکردن، وەك سەلماندنی ئەوەی قوربانییان نەك خاوەنی هیچ مافێکی مرۆیی نین، تەنانەت مافی ژیانیان وەك ئاژەڵیش نییە.

٧- بردنی ڕاگوێزراوان بۆ شوێنێك کە هیچ زانیارییەکیان لە سەر نییە و بێ ئاگایی لە چارەنووس و مانەوە و نەمانەوەیان.

٨- ئاوێتەکردنی هەموو شێوەکانی ئەشکەنجەدان بە پرۆسەی ڕاگواستن، تەنانەت تا مەرگیش.

ج- دەربەدەرکردن: ئەو قوربانییانە دەگرێتەوە کە لە پرۆسەی ئەنفالدا نەکەوتنە دەست هێزی ئەنفالچییانەوە، بەڵکو بە هەر شێوەیەك بوو ڕزگاریان بوو، بەڵام بێ گومان نەیان توانیی لە شوێن و ماڵی خۆیان بژین، بۆیە ئاوارە بوون و بە ڕێگای ترسناك و بە هەر شێوەیەك بوو خۆیان گەیاندە ناوچەی تر و ئیتر لە سەر شوێن و خاکی خۆیان هەڵکەنراون.

ح- دەرکردن: لە پرۆسەی ئەنفالدا یان ڕاستتر ماوەیەکی کەم بەر لە دەستپێکردنی خەڵکانێکی زۆر لە ترسی هەڕەشە و ئاگادارکردنەوەکانی سوپای عێراق، بۆ بەجێهێشتنی ئەو ناوچانەی لێی دەژیان، وەك پێشبینییان بۆ ئەوەی کە پرۆسەی ئەنفال توند و وێرانکەر دەبێت، شوێنی کار و ژیانی خۆیان بە جێ هێشت و حکوومەتی عێراق بۆ مەبەستی خۆی لە شوێنانە کۆی کردنەوە و نیشتەجێی کردن کە پێیان دەگوترا ئۆردووگا .

خ- مردن: بێ گومان مردن و لێسەندنەوەی ژیان لوتکەی قوربانیدانە، زۆربەی ئەوانەی ئەنفال کران، وێڕای ئەوەی بە هەموو جۆرەکانی تر بوونە قوربانی، دوا جار دوای بێسەروشوێنکردن و چەشتنی هەموو جۆرەکانی ئەشکەنجەدان، مافی ژیانیشیان لێ سەنرایەوە، لەوەیش ساماناکتر دۆخ و سیمای ئەو جۆرە مردنەیە کە بە سەر قوربانییاندا سەپێنرا (کارەساتی ئەنفال کەشێك لە تۆقین پێك دەهێنێ، بەتایبەتی کە قوربانییەکان خۆیان بەسەرهاتەکانی خۆیان دەگێڕنەوە، بەتایبەتتریش کە باسی چۆنێتیی مردنەکانیان دەکەن، کە نائاساییترین جۆری مردنە، بە تایبەتتریش کە ژنان باس لە مردنی جگەرگۆشەکانیان دەکەن، کۆتایی ئەو وشەیەیش بە وشەیەکی ساماناکتر دێت، لاشەکانیان سەگ خواردوویەتی.)[20] لە پرۆسەی ئەنفالدا مردن بە زۆر ڕێگە و هۆکار ئەنجام دەدرا، ئەوانەی دەیانگێڕنەوە، دیمەنی تراژیدی باس دەکەن، وێنەکانیش یەك و دووان نین، بگرە هەزارانن، بۆیە باسکردنیان ئاسان نییە.

---

[19]- عەدالەت عومەر ساڵح، ئەنفال و ئافرەتی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، 2008، ل15.

[20]- مەهاباد قەرەداغی، کاریگەرییە دەروونی و کۆمەڵایەتییەکانی ئەنفال، توێژینەوەیەك بۆ بەجینۆسایدناساندنی گەلی کورد، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، 2008، ل 10.

٦/١ ڕزگاربووانی ئەنفال:

ڕزگاربوو انی ئەنفال ئەوانەن کە لە پرۆسەی ئەنفالدا نەمردن، ئەوانەن کە ئێستا لە ژیاندان و بە شێوەیەك لە شێوەکان ئەو ڕووداوە دەگێڕنەوە، ڕزگاربوو انی ئەنفال ئەوانە بە هەر جۆرێك بوو بێت، بە ئاسانی یان بە ڕێگەی سەرسوڕهێنەرو موعجیزەئاسا لەو کارەساتە ڕزگاریان بوو و مەرگ و گومناوی ڕاپێچی نەکردن، یان ڕاپێچی کردن و ئەمان بە هەر شێوەیەك بوو گەڕانەوە، ڕزگاربوو انیش هەر قوربانی ئەو ڕووداوەن، بەڵام قوربانییەکی زیندوو: بە شێوەیەکی گشتیش ڕزگاربووانی ئەنفال لە یەکێك لەم ڕێگانەوە لە دۆزەخی ئەنفالەوە بەرەو ژیان گەڕانەوە:

١ -هەندێکیان پێش دەستپێکردنی پرۆسەی ئەنفال هەستیان بە مەترسیی دۆخەکە و ئاکامی پرۆسەکە کردبوو، هەروەها دڕندەیی سوپا و هێزی ئەنفالچییان دیبوو، بۆیە ناوچە و شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان بە جێ هێشتبوو، ڕوویان کردبووە ئەو شار و ناوچانەی پرۆسەی ئەنفال نەیگرتنەوە.

٢ -هەندێکی بە هۆی هەستی مرۆڤدۆستانە یان خزمایەتی و نەتەوەییەوە لە لایەن ئەو کوردانەی کە بە فەوجی خەفیفە ناسرابوون و لە پرۆسەی ئەنفالدا بەشدار بوون، ڕزگاریان بوو.

٣ -تاکوتەرا بە هۆی هەندێ لەو ماڵە عەرەبانەی نزیك بوون لە شوێنی ڕاگوێزانیان، ڕزگاربان بوو، ماوەیەك لە ناو ئەو خێزانە نوێیانەدا بە نهێنی ژیان.

٤ -هەندێکیان لە کاتی شەڕو ڕووبەڕووبوونەوەی هێزی پێشمەرگە و سوپا و فەوجەکانی بەشدار لە پرۆسەی ئەنفال ڕزگاریان بوو و ئاوارەی وڵاتی دراوسێ بوون.

٥ -هەندێکیان بە شێوەی سەرسوڕهێنەر لە ناو مەرگەساتەکە گەڕاونەتەوە و هەندێ جار بە برینداری بە بێهۆشی و ماوەیەك لە ناو مردووان‌دا ماونەتەوە و لە لایەن سەرباز و پاسەوانانەوە وا زانراوە مردووە، دواتر بە هەر ڕێگەیەك بووە ڕزگاریان بووە[21] .

٧/١ نەوەکانی ئەنفال:

نەوەکانی ئەنفال شێوەیەکی نوێ و بەردەوامی قوربانییانن، ئەوانەن کە خۆیان لە سەردەمی ئەنفالدا لە دایك نەبووبوون، ئەو پرۆسەیەیان نەدیوە و نازانن چۆن ڕووی داوە، تەنها باوان یان کەسوکارو کەسانی نزیکیان بۆیان گێڕاونەتەوە، یاخوود لە کتێب و نووسراوەکاندا خوێندوویانەتەوە یان لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنەوە بیستوویانە. نەوەکانی ئەنفال بە هەر شێوەیەك بێت پێوەندییان بە ئەنفالەوە هەیە، کاریگەری ئەم ڕووداوە لە سەر ئەمانیش زۆرە و ئەمانیش ئاکامە تراژیدییەکانی بە سەر ژیانیانەوە دیارە، چونکە:

أ- زۆربەی ئەمان دایك یان باوك یان نەنك و باپیر یان خوشك و برا یان هەر ئەندامێکی تری بنەماڵەکەیان، لە پرۆسەی ئەنفالدا بێ سەروشوێن بووە یان مردوە، ئەمە جگە لە کاریگەرییە کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی و هەموو ئەو کاریگەرییانەی کە مردنی ئەندامێکی خێزان یان بنەماڵە بە جێی دەهێڵێت، کاریگەری دەروونییشی بۆ سەرنەوەکانی ئەنفال دەبێت.

ب- نەوەکانی ئەنفال، ئەگەر ئەندامانی بنەماڵەکەشیان هەموویان لە ژیاندا بن، ئەوان لە بەرئەوەی پەروەردەی ئەو خێزانانەن کە شۆکی دەروونی و کاریگەری ئەنفالیان بە سەرەوەیە، بۆیە بە هۆی قورسیی زەبری ئەم کاریگەرییەی ئەنفال لە سەر دایك و باوك و خێزانەکانیان، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆیش بێت ئەم زەبرە ئەوانیش دەگرێتەوە.

ت- لە بەر ئەوەی پرۆسەی ئەنفال هەڵتەکاندنی بەهاکانی کۆمەڵگا بوو لەو شوێنانەی پرۆسەکە تێیاندا ڕووی دا، بۆیە ئەم بەهایانە ئەگەر بیشچنەوە جێگەی خۆیان ماوەیەکی زۆر و کاری دەوێت، بۆیە کاریگەری دەروونی و پەروەردەیی بە سەر ئەمانی نەوەی ئەنفالەوە دەبێت.

پ- لە پرۆسەی ئەنفالدا بنەما ئابوورییەکانی ئەو ناوچانەی ئەنفال تێیاندا ڕووی دا هەڵتەکێنران، داڕشتنەوە و پتەوکردنەوەی ئەو بنەمایانە دیسان کاری زۆر و ماوەی زۆری پێویستە، بۆیە لەم ڕووەیشەوە نەوەکانی ئەنفال بوون بە قوربانی.

ج- هەر خزمەت نەکردن و کارکردنێکی نادروست لەگەڵ کەیسی ئەنفالدا ڕاستەوخۆ دەبێتە زیانی هەمەلایەن بۆ سەر نەوەکانی ئەنفال، چونکە ئەمان ئەگەر پرۆسەکەیشیان نەدیبێت، بە هەر شێوەیەك بێت نەهامەتی و کاریگەرییە نێگەتیڤییەکانی ئەو پرۆسەیەیان بۆ ماوەتەوە.

٨/١ شایەتحاڵەکان:

شایەتحاڵەکانی ئەنفال ئەوانەن کە پرۆسەی ئەنفالیان دیوە و لە ناو ڕووداوەکاندا بوون و بە هەر ڕێگەیەك بێت ئەو پرۆسەیە دەگێڕنەوە و ئەوانی تر لە چۆنێتیی ڕوودانی ئاگادار دەکەنەوە، شایەتحاڵەکان ئەوانەن:

أ- خۆیان بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتن، بەڵام بە هەر ڕێگەیەك بێت ڕزگاریان بووە.

[21]- لە نلو تاقانەکانی ئەنفالدا، کە لە پرۆسەی ئەنفالدا ڕزگاریان بووە، چیرۆکی لەم شێوەیە هەیە، دیارترینیان چیرۆکی تەیمووری ئەنفالە، کە ترایژیدیای ئەم چیرۆکە بە شێوەیەکە، کە ئیتر دڵتەنگی و سەرسامی و فرمێسك هەڵڕشتنیش بە بیستنی هیچ مانایەکی وەهای نامێنێت. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: عارف قوربانی (ئامادەکردن و چاوپێکەوتن)، تەیموور تاکە ڕزگاربووی گۆڕی بە کۆمەڵی ژن و مناڵە ئەنفالکراوەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، 2013.

ب- خۆیان لە پرۆسەی ئەنفالدا بەشدار بوون، وەك ئەو چەكدارە كوردانەی سوپای عێراق لە فەوجەكاندا ڕێكی خستبوون و بەشداریی پرۆسەی ئەنفالی پێ كردبوون.

ت- ئەو چەكدارە كوردانەی لە شۆڕشی كورديدا پێیان دەگوترێت پێشمەرگە و لە شاڵاوی ئەنفالدا ڕووبەڕووی سوپای عێراق و هێرشەكانی ئەنفال بوونەوە.

پ- ئەو كەسانەی سیستمی بەعس بۆ هاوكاریكردنی پرۆسەكە بە كاری هێنان، بە تایبەت بۆ گواستنەوەیان، وەك شۆفێری ئەو ئۆتۆمبێلانەی ئەنفالكراوانی پێ دەگوازرایەوە.

بە شێوەیەكی گشتی شایەتحاڵەكان، هەیانە ئەو سەردەمەی ئەنفال ڕووی دابوو تەمەنیان منداڵ بوو، هەیشیان بوون تەمەنێكی مامناوەند، هەیان بوون پیر بوون، ئەمانە لە هەر دوو ڕەگەزن و لەوان ئەوانیشدا هەیانە خوێندەوار و هەیانە نەخوێندەوار، هەیانە توانای گێڕانەوەی باشە و هەیانە باش نییە، هەیانە لە سەر ڕووداوەكان دەنووسێت و هەیانە لە چاوپێكەوتنەكاندا دەیانگێڕێتەوە.

٩/١ تاقانەكان

تاقانەكان ئەوانەن كە لە پرۆسەی ئەنفالدا بە تەنها ڕزگاریان بووە، واتە تەواوی ئەندامانی خێزان و بنەماڵەكەیان لە پرۆسەكەدا بێسەروشوێن بوون. تاقانەكانی ئەنفال ژمارەیەك لەو مرۆڤانەن كە لە ئێستادا هیچ یەك لە كەسوكاریان نەماون و بەر شاڵاوی ئەنفال كەوتوون و لەو تراژیدیایەدا شوێنبزر بوون. هەڵسەنگاندن و باسكردنی ژیانی تاقانەكانی ئەنفال شتێكە لە ئەستەم نزیكە تا ئەوەی بتوانرێت بە دروستی دۆخی ژیانی ئەوان بهێنرێتە سەر كاغەز، تەنانەت لە زمانی خۆیشیانەوە قورسە بهێنرێتە پێش چاو تاقانەكان لە چ دۆخێكدا دەژین و هەست بە ئازارەكانیان بكرێت، چونكە:

أ- جگە لەوەی ئەوان بە واقیعی دۆخی مەرگەساتی پرۆسەی ئەنفالیان بینیوە، بۆ هەمیشەیش لەگەڵ كاریگەرییەكانی ئەم مەرگەساتەدا دەژین.

ب- هەر جۆرە كار و وەفا و خزمەتێك بە كەیسی ئەنفال و ڕزگاربووان و نەوەكانی ئەنفال، گەر جۆرێك قەرەبوو و دڵنەوایی دروست بكات و زامەكانیان سارێژ بكات، ئەوا بۆ تاقانەكانی ئەنفال ئەم دڵنەوایی و سارێژكردنەی زامەكان ئەستەمە، چونكە ئەوانە دەرمانێكی سووكن بۆ ئەو برینە قووڵەی لە جەستە و دەروون و ڕۆحی ئەواندایە.

ت- ئەگەر بۆ هەر ڕزگاربوویەكی ئەنفال ڕزگاربوونی دایك جێگەی باوكی ئەنفالكراو بگرێتەوە یان بە پێچەوانەوە، ئەگەر بۆ هەر باوكێك یان دایكێكی ڕزگاربوو لە ئەنفال، منداڵێك یان نەوەیەكی ڕزگاربوو لە ئەنفال جێگەی ئەوانی تری ئەنفالكراو بگرێتەوە، یان ڕزگاربوونی خۆشك یان برا لە پرۆسەی ئەنفال جێگەی ئەوانی تری ئەنفالكراو بگرێتەوە، ئەوا بۆ تاقانەكانی ئەنفال ئەم دۆخە ڕوو نادات و هیچ حاڵەتێكی لەو شێوەیە سەبووری بە دەروونی تاقانەكان لەو مەرگەساتە گەورەدا ناهێنێت.

پ- بۆ تاقانەكان نموونەیەكی ژیان هەیە كە بە هەموو شێوەیەك دابڕاوە لە ژیانی پێش پرۆسەی ئەنفال، ئەوان هیچ ئەندامێك لە خێزانەكانیان نەماون تا ڕایەڵێك دروست بكەن بۆ بەستنەوەی ژیانی دوای پرۆسەی ئەنفال بە پێش پرۆسەكەوە،ئەمەیش جۆرێك لە هەڵتەكاندن و شێواندنی دەروونی بۆ ئەوان دروست دەكات .

١٠/١ گۆڕی بەكۆمەڵ

گۆڕی بەكۆمەڵ خۆی گوزارشتی ڕاستەوخۆ لە دۆخەكە دەكات، واتە بەخاكسپاردنی ژمارەیەكی زۆر مردوو لە تەنها گۆڕێك، زۆر جاریش ئەو پرۆسەیە تەنها بە ژێرگڵكردنەوە و شاردنەوەی ئەو مردووانەیە لە ژێر خاكدا. ئاشكرایە نەریتی مرۆڤ لای زۆربەی گەلان و لە ناو زۆربەی ئایینە جۆراوجۆرەكان و تەنانەت لە هەموو سەردەمەكانیش وەهایە و وەها بووە، كە مردوو لە مەراسیمی تایبەتدا بە خاك دەسپێرێت، هەر یەكەیشیان لە ناو تەنها یەك گۆڕدا دەنێژرێن، ئەوەیش جگە لەوەی جۆرێكە لە نەریت و جۆرێكیشە لە ڕێز و دانانی بەها بۆ مردوو، بەڵام لە گۆڕی بەكۆمەڵدا بە هیچ جۆرێك ئەم حاڵەتە بە دی ناكرێت، هیچ جۆرە مەراسیمێكی قەدرزانین بۆ مردوو جێبەجێ ناكرێت، ئەوە لە ئارادا نەبێت ڕێزگرتنە لە مردوو، چونكە گۆڕی بە كۆمەڵ خۆی گوزارشتە لەوەی:

أ- مردنی ژمارەیەك مرۆڤ بە یەكەوە و بە كۆمەڵ لە یەك كاتدا خۆی دۆخێكی نائاسایی مردنە و گوزارشتە لە حاڵەتی جەنگ و كوشتارو قڕكردن و ئەوانە مردوون و پێكەوە كوژراون.

ب- تێكەڵكردن و سەربەكخستن و كۆكردنەوەی مردووان لە ناو یەك گۆڕدا تەعبیرە لەوەی ئەو مردووانە هیچ ڕێز و بەهایەكیان وەك تاك و ناسنامە نییە.

ت- ژێرخاكخستنی مردووان بە جل و خوێن و پێڵاو و هەندێ شتومەكی ترەوە لێسەندنەوەی كۆمەڵێك ماف و نەریتی ئایینی و كۆمەڵایەتییە و داماڵینیانە لە بەهای مرۆیی.

پ- گۆڕی بە كۆمەڵ تەعبیرە لەوەی ئەوانەی دەكرێنە ژێر خاك شوێنبزرن و هیچ یەك لە كەسوكار و خزم و ناسیاوێك لەو پرۆسەدا ئامادەبوونی نییە.

ج- کردنیان بە ژێر خاکەوە و بە کۆمەڵ خۆی لە بەر ڕێزی مردووان نییە، بەڵکو بۆ دوورخستنەوەی کاریگەرییە خراپە ژینگەیی و تەندروستییەکانی مردووانە لە سەرژیانی زیندوان.

لەبەر ئەوەی شەڕو کوشتارەکان لە مێژووی نوێی عێراقدا زۆرن و هەمیشە یان کاتێکی زۆر ئەو ناوچەیە لە جەنگدا بووە، بۆ ماوەی هەشت ساڵ (1980-1988) عێراق و ئێران لە بەرانبەر یەك شەڕێکی خوێناوییان کردووە و ماوەیەکی زۆریش ڕژێمی بەعس دژی کورد شەڕی کردووە و هەموو جۆرە چەکێکی لە دژی بە کار هێناوە، لە ساڵی 1990دا عێراق وڵاتی کوەیتی داگیر کرد، ساڵی دواتر کۆمەڵێك وڵاتی هاوپەیمان بە سەرکردایەتیی ئەمریکا دژی عێراق وەستانەوە و شەڕیان کرد و کوەیتیان لە ژێر دەستی دەرهێنا، دواتر ساڵی 1991 لە باکوور و باشوور و چەند شوێنێکی عێراق ڕاپەڕین و دژوەستانەوە بەرانبەر ڕژێمی بەعسی فەرمانڕەوای عێراق سەری هەڵدا و ئەو ڕاپەڕینانە بە زەبری هێز سەرکەوت کران، دەرەنجامی ئەم هەموو شەڕ و کوشتار و ئاژاوانەی ئەم وڵاتە بە خۆیەوە دیوە و هیی تریش کە بە دوای ئەوانەدا ڕوویان داوە، لە زۆر شوێن و ناوچەی عێراق گۆڕی بە کۆمەڵ هەیە، هەندێك لەمانە دۆزراونەتەوە لە ناو ئەوانیشدا هەندێکیان هەڵدراونەتەوە و یەك یەك تەرمەکانی ناویان گواستراونەتەوە، هەندێکیشیان هێشتا دەستیان لێ نەدراوە و هەڵ نەدراونەتەوە، ئەمە جگە لەوەی چەندین گۆڕی بە کۆمەڵی تر هەن هێشتا نەدۆزراونەتەوە و کەس هیچ هەواڵێك لە بارەیانەوە نازانێت، کەس هیچی لە بارەیانەوە ئاشکرا نەکردووە، زۆر جاریش ئاشکرابوونیان بە ڕووداوی ڕێکەوت دەبێت و بە هۆی کارکردن و هەڵکۆڵین و ڕامالینی خاکی سەر ئەو گۆڕانە، گۆڕە بە کۆمەڵەکان دۆزراونەتەوە[22].

١١/١ بیابان

بیابان لە خەیاڵی مرۆڤی کورددا بەتایبەت لە سەردەمی پرۆسەی ئەنفالدا، شوێنێکی پێچەوانەی ئەو ژینگەیەیە کە ئەوانی تێدا ژیاون، ئەگەر ئەو ناوچانەی کوردی تێدا دەژی شاخاوین و دەشت و دۆڵ و چیا و چەم و ڕوباری تێدایە، ئەوا بیابان لە خەیاڵی سادەی کورددا بێ دارودرەخت و بێ ئاو و کانییە، ئەگەر شاخەکان پەناگەن بۆ خۆحەشاردان، ئەوا بیابان شوێنێکە بۆ بزربوون و سەفەری بێ گەڕانەوە و نەهاتنەوە، کورد لە خەیاڵگەی خۆیدا بەتایبەت ئەو سەردەمەی پرۆسەی ئەنفالی تێدا ڕووی دا، شاخ و چیاکانی بە پشت و پەناگەی خۆی دەزانی، ئەمەیش تەنانەت لە گوتاری سیاسی و ڕۆشبیریی کوردیدا ڕەنگی دابووەوە، بەڵام لە بیاباندا یان ئەگەر بڕێنە بیابان یاخوود ئەگەر کوردستان بیابان بووایە، کورد هەست بەم پشتیوانییە ناکات، بێ گومان هەموو ئەو بیرکردنەوانە ئەگەر چی وەك گوتمان لە گوتاری سیاسی و ڕۆشنبیرییشدا دەربکەون، مەرج نییە ڕاست و لۆژیکی بن، بەڵام کورد ئەو سەردەمانە وزەی ژیان و هێزی بڕیارو سەرچاوەی ئارامیی لە شاخەکان و مەڵبەندە عاسییەکان وەردەگرت، بۆیە لە پرۆسەی ئەنفالدا بیابان دەبێتە ئەو شوێنە ترسناك و سامناکەی، بۆ کورد هەمیشە وەك دێوەزمە و مۆتەکە وا بووە، وا ئێستا و لە پرۆسەی ئەنفالدا بە زۆر بۆی ڕادەگوێزرێت.

لە ناو بیاباندا چەندین گۆڕی بەکۆمەڵ و زیندانیی سامناکی تێدا بوو، کە شایەتحاڵانی ئەنفال چیرۆکی سەرسوڕهێنەر و زۆر ترسناکی لێ دەگێڕنەوە، کە گێڕانەوە چەندە ترسناك و تۆقێنەرو مرۆڤهەژێنەرە، هێندەیش درێژە و بە جۆرێکە هەم زمان توانای گوزارشتکردنی لێیان ئەستەمە و هەم لەگەڵ ئەوەیشدا مرۆڤ تووشی تاسان دەکات، یەکێك لەوانە چیرۆکە ترسناکەکانی زیندانییانی ناو زیندانی قەڵای نوگرە سەلمانە.

زیندانی نوگرە سەلمان خۆی لە بنچینەدا قەڵای نوگرە سەلمان بووە، ئەم قەڵایە دەکەوێتە چەقی بیابانێکەوە لە ناحیەی سەلمانی سەر بە قەزای سەماوەی پارێزگای میسانی عێراق، قەزای سەلمان نزیکەی 120 کیلۆمەتر لە شاری ڕەفحی سعودیەوە دوورە، قەڵاکە لە سەردەمی هێزەکانی ئینگلیز لە عێراق دروست کراوە و بۆ مەبەستی دوورخستنەوەی چالاکانی سیاسی بە کار هێنراوە، دواتر ڕژێمی بەعس لە هەشتاکانی سەدەی بیستدا وەك زیندان بە کاری هێناوە، سەرەتا کوردانی فەیلی و پاشان عەرەبی شیعەی ناحیەی دوجەیلی پارێزگای بەغدا و چالاکانی سیاسی تێدا زیندانی کردووە، لە پرۆسەی ئەنفالدا ئەم زیندانە کراوە بە گۆڕستانی کوردانی ئەنفالکراو، بە وتەی شایەتحاڵەکان، زۆربەی ئەوانەی لەم شوێنەدا مردوون، بوون بە خۆراکی سەگ. بە پێی ئاماری نافەرمیی حزبی بەعس زیاتر لە نۆ هەزار ئەنفالکراو لەم گرتووخانەیەدا بەند کراون، هەروەك شایەتحاڵان ئاماژەی پێ دەکەن، زۆرینەی ئەو ئەنفالکراوانە پیر و منداڵ بوون، زۆربەیان

[22]- زانیاری لە بارەی گۆڕە بەکۆمەڵەکانی عێراق لەم سەرچاوانەدایە:
-هیومان رایتس وتش و اگبائ من اجل حقوق الانسان (اعداد)، قبور غیر هادئە، بحپ عن المفقودین فی کردستان العراق، ترجمە عن الانکلیزیە: محمد حمەصالح توفیق، دار الترجمە، السلیمانیە، 2004.
-بهزاد علی ادم (اشراف واعداد)، الانفال- قرار محکمە-، الطبعە اولی، دهوک، 2014.
-طە بابان (القاظی)، القبور الجماعیە و مأسیها فی العراق، سلیمانیە، 2013.
-تەها سلێمان، تاوانی ئەنفال- زانیاری و دیکۆمێنت، چاپی یەکەم، دەزگای لێکۆڵینەوە بۆ جینۆساید و ئەنفال، سلێمانی، 2015.

به بەرچاوی یەکترەوە مردوون، ئیتر یان لە برسان یان سەگ خواردوونی یان گوللەباران کراون، یان بە هەر شێوەیەکی تری ئەشکەنجەدان مەرگیان بە سەردا سەپێنراوە[23].

١٢/١ بێسەروشوێنکردن

بێسەروشوێنکردن سیمایەکی دیاری پرۆسەی ئەنفال بوو، قورسترین و تراژیدیترین دۆخی دروست کرد کە بۆ هەمیشە کاریگەریە نێگەتیڤییەکانی قووڵ کردووە، سەرەڕای ئەو دۆخە وێرانکەرە تا ئێستا پرسی بێسەرشوێنبووان یەکێکە لەو پرسانەی بە کەمترین دەرئەنجامی خۆی گەیشتووە و بەردەوام کاریگەری و ئاکامەکانی دەردەکەونەوە و درێژ دەبنەوە.

هەڵکەندنی خەڵك لە شوێنی ژیانی خۆی و بە زۆر ڕاگوێزانی بۆ شوێنێکی نادیار و زیندانیکردن و گوللەباران کردن و زیندەبەچاڵکردن و سەپاندنی ئەشکەنجە و مەرگ بە سەریدا یەکێك لە ئامانجەکانی بێسەروشوێنکردنە بۆ ئەوەی هەرگیز ئەو تاوانە وەك کێشەیەك یان دۆسیەیەك زیندوو نەبێتەوە و بەرۆکی تاوانباران نەگرێتەوە، بۆیە (لە ساڵی 2006، لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی ڕێکەوتنێکی فەرمی واژۆ کرا، تایبەت بەو کەسانەی بە زۆر بێسەروشوێن کراون. ئەم ڕێکەوتنە لە ساڵی 2010 چووەتە بواری جێبەجێکردنەوە و لە سەر پێنج ئاست هەوڵی چارەسەرکردنی پرسی بێسەروشوێنکردن و بێسەروشوێنکراوان دەدات... کە ئەمانەی لای خوارەوەن:

یەکەم: قەدەغەکردنی بێسەروشوێنکردن.

دووەم: ئاشکراکردنی چارە نووسی بێسەروشوێنکراوان.

سێیەم: سەرپەرشتیکردنی دۆسیەی کەسی بێسەروشوێنکراوان.

چوارەم: سەرپەرشتیکردنی دۆسیەی ڕوفاتی قوربانییەکان و زانیاریی تایبەت لە بارەیانەوە.

پێنجەم: هاوکاری و یارمەتیدانی بێسەروشوێنکراوان.)[24]

ئەم پرسە پرسێکی نێودەوڵەتییە و لە زۆربەی جەنگ و شەڕە ناوخۆیی و شەڕی نێوان وڵاتان ڕووی داوە بۆیە لەو ئاستەدا کۆبوونەوەی بۆ دەکرێت و بڕیاری لە سەر دەدرێت و ڕێکەوتننامەی لە سەر واژۆ دەکرێت، ساڵانەیش ژمارەی ئەو دەوڵاتانەی پەیوەست دەبن بە بڕیارەکانی ناو ئەو ڕێکەوتننامەیەوە زۆر دەبن و واژۆی لە سەر دەکەن، (ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی ڕێکەوتننامەکەیان واژۆ کردوە، تا ساڵی 2012، 91 دەوڵەتە و دەوڵەتی عێراق لە ساڵی 2010 ڕێکەوتنەکەی واژۆ کردوە. هەنگاوی یەکەم بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئیلتزامەی دەکەوێتە سەر ئەو دەوڵەتانەی ڕێکەوتنەکەیان واژۆ کردوە، پێویستە ڕێکاری یاسایی بگرنە بەر بە مەبەستی پێشکەشکردنی هاوکاری بۆ ئەو دەوڵەتانەی لەم بوارە پێویستیان بە پاڵپشتییە، بە سوودوەرگرتن لە یاسا مرۆییەکانی تایبەت بە پرسی بێسەروشوێنکراوان.)[25]

بە شێوەیەکی گشتی بێسەروشوێنکردن کۆمەڵێك ستراتیژ و مەبەستی ئاشکرا و نائاشکرای لە پشتەوەیە و بە دوایدا کۆمەڵێك ئاکامی تری لێ دەکەوێتەوە، بێ گومان بۆ پرۆسەی ئەنفالیش هەر وایە، کە لێرەدا لە چەند خاڵێکدا دەیانخەینە ڕوو:

أ- بێسەروشوێنکردن بەو مەبەستە ئەنجام دەدرێت تا لایەنی بەرانبەری ئەنجامدەرانی کارەکە لە دۆخی دوودڵی و مەترسیدا بمێننەوە و نەزانن دوژمن بە نیازی چییە.

ب- بێسەروشوێنکردن گوزارشت لە گەورەیی قەبارەی تاوان دەکات، بەوەدا بکەرانی تاوانەکە لە بەرهەر شتێك بێت نایانەوێ بپەرژێنە سەردیاریکردنی چارەنووسی یەك بە یەکی قوربانییان.

ت- بێسەروشوێنکردن بۆ ئەوەیە تا گیان و چارەنووسی قوربانییان هەمیشە ببێتە وەرقە و خاڵی گفتوگۆکان و وەك بابەتی دانوستان سیاسەت و مامەڵە و تەنانەت بازرگانیشی پێوە بکرێت.

پ- بێسەروشوێنکردن هەندێ جار بۆ پەردەپۆشکردنی تاوانی ئەنجامدراوە یان بۆ مەبەستی بچووکردنەوەی قەبارەی تاوانە، وەك ئەوەی ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس هەمیشە نکوڵی لەوە دەکرد، کە پرۆسەی ئەنفال بەو قەبارە گەورەیە و بەو ژمارە زۆرەی قوربانییان ڕووی دابێت.

ج- بێسەروشوێنکردن بۆ تۆڵەکردنەوە و نیشاندانی ڕق و پەلامارو ئازاردان و جۆرەکانی لەناوبردنە بە نەیاران.

ح- بێسەروشوێنکردن هەندێ جار بۆ پرۆڤەکردنە بە سوپای دەستدرێژیکەر، تا ئەو سەرباز و ئەفسەریان بە گشتی چەکدارو هێرشکەرانەی بەشداریی پرۆسەکە دەکەن ئارەزووی ئەشکەنجەدان تاقی بکەنەوە و حەزی خوێنڕێژی و لەناوبردن لە خۆیاندا دروست بکەن و گەشەی پێ بدەن و بەردەوام تێری بکەن.

خ- بێسەروشوێنکردن بۆ ئەوەیە هەمیشە ئەنجامەکانی هێرش و تاوان و لەناوبردن بە نادیاری و جۆرێك لە نهێنی بمێنێتەوە و ببێتە سەرچاوەی ترس و دوودڵی بۆ بەرانبەر، هەمیشە کەشی ترس و تاوان و و کوشتارزاڵ بێت.

---

[23] - ئەم زانیارییانە لە بەرنامەیەکی کەناڵی ئاسمانیی ڕووداو وەرگیراون، ئەمەیش لینکی ئەو بەرنامەیەیە:
http://rudaw.net/mobile/sorani/kurdistan/1404201410#sthash.dRTylB6M. d

[24] - تەها سلێمان، پرسی بێسەروشوێنکراوانی تاوانی جینۆساید لە کوردستان؟ ماڵپەڕی جینۆسایدکورد :
http://genocidekurd.com/ku/babati/702

[25] - تەها سلێمان، سەرچاوەی پێشوو.

١٣/١ ئۆردووگای زۆرەملێ:

ئۆردووگا شوێنی نیشتەجێکردنە، بەڵام شوێنی ڕاستەقینەی ئەوانە نییە کە لێی دەژین، بەڵکو ئەوانەی لێی دەژین بە زۆر یان بە ناچاری لێی هاتوونەتە ئەو شوێنە و نیشتەجێ کراون، بۆیە هەمیشە وشەیەکی تر وەك هاوەڵناو بەم وشەیەوە دەلکێنرێت و دەخرێتە پاڵی و باشتر ئەو دۆخە ڕوون دەکاتەوە، کە ئەویش وشەی (زۆرەملێ)یە، واتە دەگوترێت و دەنووسرێت: ئۆردووگا زۆرەملێکان.

هەر لە سەرەتای هاتنەسەرکاری پارتی بەعسی عەرەبی لە عێراق و دواتر کەوتنە شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ بزووتنەوەی کورد لە وڵات و بە تایبەت دوای توندبوونەوەی ئەم ڕووبەڕووبوونەوانە لە سەردەمی هەڵگیرساندنی شەڕی ئێران و عێراق، ڕژێمی بەعسی فەرمانڕەوای عێراق بیری لە ڕاگوێزانی گوند و شارو شارۆچکەکانی بە تایبەت سەر سنوری وڵاتەکەی لەگەڵ ئێران کردەوە و هەزاران خێزانی لە سەدان لادێ و چەند شارۆچکەیەکی سەر سنورەکان گواستەوە و ئەو ناوچانەی چۆڵ کرد و کردنییە ناوچەی قەدەغەکراو و خەڵکەکەیشیانی بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکان ڕاگوێزران، کە لە سەرەتای ئەو جەنگە و ئەو ستراتیژەدا، ئۆردووگاکان بریتی بوون لە: ئۆردووگاکانی شانەدەری، سیروان، خورماڵ، زەمەقی، زەراێەن و عەربەت و چەند ئۆردووگایەکی تر، لە کۆتایی جەنگی عێراق- ئێران و زیاتر توندبوونەوەی شەڕی نێوان کورد و سیستمی بەعس، وەك تۆڵەکردنەوەیەك لە بزوتنەوەی چەکداری کورد و پێشمەرگەی کوردستان کە لە کاتی جەنگ لەگەڵ ئێران پەلاماری سوپای عێراقیان داوە و چالاکی پارتیزانی و هێرش و بۆسەنانەوە و پەلاماردانیان دژی هێزەکانی عێراق هەبووە، بەعس بۆ لەناوبردنی ئەو چالاکییانە و کۆتاییهێنان بە بزووتنەوەی چەکداری کورد و هەموو سەرچاوە و ژینگەیەکی ئەو جووڵانەوە و بەرهەڵستکارییە، بە تایبەت لە پرۆسەی ئەنفال و پێش پرۆسەکەیش هەڵمەتێکی تری بە زۆر ڕاگوێزانی دەست پێ کرد و بۆ ئەم مەبەستە چەند ئۆردووگایەکی تری کردەوە، لەوانە ئۆردووگاکانی: سموود، باریکە، نەسر، گردەچاڵ، بەحرکە، قوشتەپە، باینجان، بازیان، دارەتوو، بنەسڵاوە و شۆڕش لە چەمچەماڵ ... هتد، کە بە وردی سەرژمێریی ژمارەی ئەو خێزانە ڕاگوێزراوانە و نیشتەجێبوونیان لەو ئۆردووگایانە لە بەردەستدا نییە و نەکراوە.

عەلی حەسەن مەجید، کە سەرۆکی نووسینگەی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعس بوو، فەرماندەی گشتیی پرۆسەی ئەنفالیش لە دەستی نووسینگەی باکووری ڕێکخراوی حیزبی بەعسدا بوو، واتە عەلی حەسەن مەجید ڕاستەوخۆ سەرپەرشتیی پرۆسەی ئەنفالی دەکرد، لە ماوەی نێوان 1988-1989 چەند کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ گەورە لێپرسراوانی بەعس و پارێزگارەکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی کە هەریەك لە شارەکانی کوردستان (هەولێر، سلێمانی و دهۆك)یان پێ دەگوت، کردووە، دەقی قسەکانی هەندێ لەو کۆبوونەوانە بە کاسێت تۆمار کراون، ئەو کاسێتانەیش لە ڕاپەڕینی ساڵی 1991 لە ماڵەکەی خۆی و لە بارەگای نووسینگەی باکووردا دەستیان بە سەردا گیراوە، لە یەکێك لەو کاسێتانەدا، عەلی حەسەن مەجید کە لەگەڵ ژمارەیەك ئەندامی نووسینگەی باکوور و پارێزگارەکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی لە 1988/4/15دا کۆ بووەتەوە، لە بارەی ئۆردووگاکانەوە دەڵێت: (هاوینی داهاتوو نابێ هیچ گوندێك لێرەولەوێ مابێتەوە، کۆمەڵگاکانی لێ بەدەردەبێت ڕێك وەك مریشکەبەکرێ لێ بێت کاتێ جووجکەکانی دەخاتە ژێر باڵییەوە، دەبێت ئێمە ئەو خەڵکانە بخەینە کۆمەڵگاکانەوە و چاویشمان لە سەریان بێت، چیتر ناهێڵم لە گوندەکان بژین و تێکدەران بتوانن سەریان لێ بدەن، کۆچکردن لە گوندەوە بۆ شار کارێکی پێویستە لە باکووری عێراقدا، لە ئێستا بە دواوە من ئارد، شەکر، نەوت، ئاو و کارەبا نادەم بەو گوندنشینانەی لەوێ بژین، با لە من نزیك ببنەوە و گوێم لێ بگرن، منیش بتوانم ئەو شتانەیان بۆ باس بکەم کە بڕوام پێیانە و پێویستن بۆ ئایدیۆلۆجی و و فێرکردن و حکوومدانی دروست لە سەر مەسەلەکان. بۆچی ڕێگەیان پێ بدەم لەوێ وەك کەر بژین و هیچ شتێك نەزانن؟ بۆ گەنم؟ من گەنمی ئەوانم ناوێت، ئێمە ئەوە بیست ساڵە گەنم لە دەرەوە دەهێنین، با پێنج ساڵی تریشی لە سەربێت.

من ئەو ناوچە گەورە و بەرینانە قەدەغە دەکەم و ناهێڵم کەسیان تێدا بمێنێت، گوایە چییە، ئەگەر ئێمە تەواوی ئەو حەوزە قەدەغە بکەین، لە قەرەداغەوە بۆ کفری، بۆ دیالە و بۆ دەربەندیخان، بۆ سلێمانی؟ ئاخر ئەم حەوزە کوێی چاکە؟ ئێمە تا ئێستا چیمان لێی دەست کەوتووە؟ ئێوە تێفکرێن چەندمان خەرج کردووە و لە دەستمان چووە لە سەر ئەم ناوچانە، لە ناو ئەو خەڵکەدا چەند هاوڵاتیی باش هەن و چەندیشیان خراپ تێدایە؟

باشە چ شتێك هەڵە بوو؟ چی ڕووی دا. سی، بیست، بیست و پێنج ساڵ چالاکیی تێکدەر، بیری لێ بکەنەوە ئێمە چەند شەهیدمان داوە!... ئێستا وای لێ هاتووە تۆ هیچ کاتێك ناتوانی لە کەرکوکەوە بچی بۆ هەولێر بێ ئۆتۆمبێلێکی زرێپۆش، سەرانسەر ئەم حەوزە لە کۆیسنجەقەوە بۆ ئێرە (کەرکووك) من چۆڵی دەکەم، من تا گوێر و مووسڵ چۆڵی دەکەم، یەك مرۆڤی تێدا نامێنێت، تەنها ڕێگاوبانە سەرەکییەکان نەبێت. پێنج ساڵی تر ناهێڵم یەك بنیادەم پێ بخاتە ئەوێوە. من کشتوکاڵیانم ناوێت،

تەماتەم ناوێ، بامێ و خەیاربانم ناوێت، ئێمە ئەگەربەم شێوەیە کار نەکەین، چالاکیی تێکدەران هەرگیز کۆتایی نایەت تا یەك ملیۆن ساڵی تریش، ئەمە هەموو تێبینییەکانی من بوو، پشت بە خوا ئێمە زۆر بە زوویی لە ناویان دەبەین، لە ئێستاوە مانگێك زیاتر نابات و لە هاویندا هیچ شتێك نەماوەتەوە.)[26]

لەم قسانەی عەلی حەسەن مەجیدەوە تا ڕادەیەکی زۆر ئامانج و ستراتیژی حیزبی بەعس لە بە زۆر ڕاگوێزانی خەڵکی گوندەکان و هەندێ شارو شارۆچکە بۆ ئۆردووگا زۆرەملێکان ڕوون دەبێتەوە، دیارە کە ئەم کارە بە پلانێکی و ورد و بڕوایەکی تەواوە کراوە، ڕاگوێزانی بە زۆری خەڵك و هەڵکەندنیان لە شوێنی نیشتەجێبوونیان و کۆکردنەوەیان لە ئۆردووگا زۆرەملێکان بە شێوەیەکی گشتی بۆ پێکانی ئەم ئامانجانە بوو:

أ- چاودێریکردنی هەموو جموجوڵێکی خەڵك و کۆنترۆڵکردنیان تا ئەو ئاستەی کە چاوەڕێی هیچ مەترسییەك نەبێت لێیان.

ب- گۆڕینی خەڵکی ئەو ناوچانە لە بەرهەمهێنەرەوە بۆ بەکاربەر، بەو پێیەی لە لادێکان و شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان خەریکی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و پیشەی تر بوون، بەڵام لە ئۆردووگاکان هەموو ئەو زەمینانە تێك دران، کە مرۆڤ دەکەنە بەرهەمهێنەرو گۆڕان بۆ بەکاربەرو بێکار یان فەرمانبەر و مووچەخۆری دەوڵەت .

ت- بێکاری لە ناو ئۆردووگاکان و چاودێریی ورد لە سەریان بوونە هۆی ئەوەی خەڵکانی ئەو شوێنانە ببنە چەکدار و داردەستی حزبی بەعسی فەرمانڕەوا.

پ- لە ڕێی ژیانی شارو بوونیان بە فەرمانبەرو خەڵکانی نزیك لە سیستمی بەعس، ئەو حیزبە توانیی ئایدیۆلۆژیای خۆی زیاترلە ناو ئەو خەڵکەدا بڵاو بکاتەوە و پێیان بگەیەنێت.

ج- تێکدانی پەروەردە و کەلتووری خەڵکانی ئەو ناوچانە و گۆشکردنیان بە پەروەردە و کەلتووری حیزبی بەعس.

١٤/١ بەعس (سەدام حسێن و عەلی حەسەن مەجید)

لە سەردەمی پرۆسەی ئەنفالدا، بەعس حیزبی فەرمانڕەوای عێراق بووە و تەنها حیزبێکیش بووە دەسەڵاتی لە عێراق پێك هێناوە، ئەم حیزبە تاکڕەو و توندڕەو بووە بەو پێیەی بواری بە جموجووڵ و چالاکیی سیاسیی بە هیچ حیزبێکی تر نەداوە، هەموو جۆرە چالاکییەکی سیاسیی لە هەر گروپێکی تر قەدەغە کردووە و ڕێگەی بە خۆپیشاندان و مانگرتن لە سەر هیچ ئاستێك بە جەماوەریان بە هیچ گروپێکی کۆمەڵایەتیی نەداوە.

حیزبی بەعس (یەکەم جارەوەك بزاڤێکی ڕۆشنبیری و فیکری کاری کرد و وەك نوێگەر خۆی ناساند.)[27] دواتر بە نهێنی توێژی خوێندەواری نەتەوەپەرستی لە خۆ گرت، ئەوەی جێگەی سەرنجە لە بارەی مێژووی دروستبوون و ڕاگەیاندنی ئەم حیزبەوە تەنانەت (بەعسییە کۆنەکان و ئەوانەی مێژوویەکی درێژیان لە ناو ئەو پارتەدا هەبووە هاوڕا نیین و چەند بۆچوونێکی جیاواز هەیە.)[28] لە (7ی نیسانی 1947 حزبی بەعسی عەرەبی بەڕەسمی یەکەم بەیاننامەی دامەزراندنی لە دیمەشق دەرکرد)[29] هەر چەندە چەند ساڵێك پێشتر لە شێوەی گروپی بچوکی چەند کەسی، حزبی بەعس هەبووە و چەند کەسایەتییەکی نەتەوەییی عەرەب دروستیان کردووە، بەڵام ئەو مێژووە لە سەردەمی بەعسییەکان خۆیان و ئێستایش بۆ دامەزراندنی ئەو پارتە جێگیربووە .

حیزبی بەعس سەرەتا حزبێکی بچوکی لاوازی سیاسی بوو، بە هۆی دۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی ئەو سەردەمەی وڵاتانی عەرەبی، کە لە لایەن ئینگلیز و هاوپەیمانەکانەوە داگیر کرابوون ئەو حیزبە گەشەی کرد و وەك ئایدیۆلۆژیایەکی پان عەرەبی لە ئاستێکی بەرفراواندا کەوتە چالاکی و لە وڵاتانی سووریا، عێراق، ئوردوون، میسر، فەلەستین، لوبنان و قەتەر جموجووڵ و ڕێکخستن و تەنانەت لق و بارەگای لە هەندێکیان هەبووە و لە هەر دوو وڵاتی عێراق و سووریایش ماوەیەکی دووروردرێژ لە دەسەڵاتدا بووە.

حیزبی بەعس هەڵگرو جێبەجێکەری فیکری ناسیۆنالیستی پان-عەرەبیزم بووە و بەعسییەکان خۆیان (میشێل عەفلەق)[30] بە داڕێژەری بەرنامە و فیکری حیزبەکەیان دەزانن، بەعس حزبێك بووە بڕوای بە توندوتیژی هەبووە و هەر لەم ڕێگەیەشەوە ساڵی 1963 لە عێراق بە هۆی کودەتای سەربازییەوە دەسەڵاتی گرتە دەست و تا ساڵی 2003 بە شێوەیەکی تاکڕەوانە فەرمانڕەوایەتیی ئەم وڵاتەی کردووە.

هەر بە سروشتی ئەم تاکڕەوییەی، لە ناو ئەو حیزبەدا لە عێراق کۆمەڵێك کەسایەتیی سیاسی و سەربازی بە درێژایی مانەوەی ئەم حیزبە لە دەسەڵاتدا یان بۆ ماوەیەکی زۆر دیار بوون و خاوەنی پۆست و بەرپرسارێتیی زۆر بوون و بە هەموو توانایەکیانەوە دەسەڵاتی بە زەبر و کوشتار و توندوتیژیی خۆیان

[26]- میدڵ ئیست وۆچ (ئامادەکردن)، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق، چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان، سلێمانی، 2004، ل 527-528.

[27]- صلاح العقاد، المشرق العربي المعاصر، مكتب الانجلو المصريه، قاهيره، 1993، ص84 .

[28]- حنا بطاطو، العراق- كتاب الثالث-، ت: عفيف الرزار، ط2، مؤسسه الابحاث العربيه، بيروت، 1999، ص29..

[29]- عبدالرزاق الحسنی، تاريخ الاحزاب السياسيه العراقيه، بيروت، لبنان، 1980، ص282.

[30]- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: د.ئەلبێرت عیسا، خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژوویی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، 2004، ل 21-22.

دەرخستووە، لە پرۆسەی ئەنفالیشدا چەند یەکێك لەوانە ڕاستەوخۆ پێوەندییان بەو شاڵاوانەوە هەبووە، کە لێرەدا بە کورتی دەیانناسێنن:

أ- سەدام حسێن: تا کاتی کۆتاییهێنان بە دەسەڵاتی حیزبی بەعس لە عێراق لە ساڵی 2003دا، سەرۆك کۆماری عێراق و سەرۆکی ئەو حیزبە بووە، (سەدام حسێن عەبدولمەجید تکریتی لە عەشیرەتی بێجاتە، چوارەم سەرۆك کۆماری عێراق، 29 ئەبریلی ساڵی 1937 لە گوندی عۆجە، کە 23 کیلۆمەتر لە تکریتەوە دوورە دایك بووە، قۆناغی منداڵی لە گوندەکەی خۆی بە سەر بردووە، خوێندنی ئامادەیی و زانکۆی لە بەغداد تەواو کردووە، لە نێوان ساڵانی 1963-1963 خوێندکاری کۆلێژی مافی زانکۆی قاهیرە بووە، دواتر لە بەغداد درێژەی بە خوێندن داوە، ساڵی 1962 کاتێك لە قاهیرە بوو لە ڕێی نامەوە زەماوەندی لەگەڵ ساجیدە خەیروڵلا تولفاحی کچە خاڵی کرد، دوو کوڕ بە ناوەکانی عودەی و قوسەی و سێ کچ: ڕەنا و ڕەغدەو حەلا بووە .

ساڵی 1959 بەشداریی لە هەوڵی تیرۆرکردنی عەبدولکەریم قاسم کرد، دواتر هەڵهات بەرەو میسر، دوای کودەتا بە سەر قاسمدا گەڕایەوە عێراق، دوای چەندین قۆناغ و گۆڕانکاری بووە بە جێگیری ئەحمەد حەسەن بەکری سەرۆك کۆماری عێراق، ساڵی 1979 بووە سەرۆك کۆماری عێراق و سەرەتای ساڵی 1980 کەوتە جەنگێکی هەشت ساڵەوە لەگەڵ ئێران و دواتر جەنگی کوەیت. ساڵی 2003 دوای هێرشی هاوپەیمانان بۆ سەر عێراق، لە 6ی سێبتەمبەری ساڵی 2003 گیرا و دوای زنجیرەیەك دادگاییکردن، لە 30ی سێبتەمبەری ساڵی 2006 لە سێدارە درا و لە زێدی خۆی لە عۆجە نێژراوە.)[31]

ب- عەلی حەسەن مەجید: بە هۆی ئەوەی تاوانی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی یاخوود بڕیاری بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە کوردستان و چەند ناوچەیەکی تری عێرق و ئێران بە زۆری دەدرێتە پاڵی، بۆیە نازناوی (کیمیایی) پێ دراوە و پێی دەڵێن عەلی کیمیایی. ئامۆزای سەدام حسێنە، بە هۆی ئەم نزیکییەوە، چەندین پۆستی گرینگ و گەورەی لە دەسەڵاتی عێراق پێ دراوە ئەویش جێگەدەستی لە شەڕ و توندوتیژییەکانی عێراق و تەنانەت وڵاتانی دراوسێ وەك ئێران و کوەیتدا دیارە، (عەلی حەسەن مەجید تشرینی دووەمی ساڵی 1942 لە گوندی عۆجەی سەر بە تکریت لە دایك بووە، دوای ئەوەی سەدام جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست، چەندین پۆستی حکوومی و سەربازیی پێ دراوە، ساڵی 1987 بووە بەرپرسی حیزبی بەعس لە باکوور، ساڵی 1991 بووەتە وەزیری ناوخۆ، ساڵی 1995 بووەتە وەزیری بەرگری. دوای داگیرکردنی کوەیت لە ئابی ساڵی 1990 بووە پارێزگاری پارێزگای 19 یەمی عێراق واتە کوەیت، سەرپەرشتیی کوشتنی حسێن کامل و سەدام کاملی کردووە، کە زاوای سەدام حسێن بوون و ماوەیەك لە سەدام هەڵگەڕانەوە، دوای هێرشی هاوپەیمانان بۆ سەر عێراق پێنجەمین داواکراوی هێزەکانی ئەمریکا بوو، دواتر لە 21ی ئابی ساڵی 2003 لە سامەڕا گیرا. دوای دادگاییکردنی بە تۆمەتی ئەنفال و سەرکوتکردنی جووڵانەوەی شیعەکانی باشوور و کیمیاییبارانی هەڵەبجە، لە 25ی کانوونی دووەمی ساڵی 2010 لە سێدارە درا.)[32]

هەرچەند لیستێکی دووردرێژ لە تۆمەتبارانی تاوانی ئەنفال ڕاگەیەنراوە و چەندین کوردیشی تێدایە و پتر لە 400 کەس دەبن، بەڵام لە ناو هەموویاندا ئەم دوو کەسە کە لە لوتکەی هەرەمی دەسەڵاتی حیزبی بەعس بوون لە عێراق، بەرپرسیاری یەکەمی شاڵاوەکانی ئەنفال بوون و بڕیارەکان لای ئەمانەوە دەردەکران، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێت تەنها ئەمانەی لە شاڵاوی ئەنفال یان هەر تاوانێکی تری هاوشێوە، یان نزیك لەو تاوانە تاوانبار بن و تاوانبار بکرێن، چونکە:

-1بەکەسیکردنی تاوانی ئەنفال، ئەو زەمینە کەلتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتییە لەبەرچاو ناگرێت کە ڕێگە بۆ ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید یان هەر جۆرە کۆمەڵکوژی و تاوانێکی تر خۆش دەکات، ئەم بەکەسیکردنەی تاوانەکان ئەو ژینگەیەی تاوان وەك خۆی دەهێڵێتەوە.

-2بەکەسیکردنی تاوانی ئەنفال بەشێکی زۆری تاوانەکە دەخاتە ئەستۆی چەند کەسێك و ئەوانی تری کە تۆمەتبارن و هەر بەڕاستییش لە تاوانەکەدا ڕۆڵی گەورەیان هەبووە توانا و هەلی دەربازبوونیان بۆ دەڕەخسێت و لە هەلومەرجی لە باردا هەموو بەرگێکی تاوانباری فڕێ دەدەن.

-3بەکەسیکردنی تاوانی ئەنفال قەبارەیەکی بچووك بە تاوانەکە دەبەخشێت، بەو پێیەی لە خەیاڵ و بیرکردنەوەی خەڵکدا تەنها چەند کەسێك بە تاوانبار دەناسرێت، چەند کەسێکیش توانایان سنوورداره و ناکرێت قەبارەیەکی زۆری تاوانیان پێدا هەڵبواسرێت.

[31] - مجدی کامل، وراو کل دکتاتور طفوله بائسه، دار الکتاب العربی، سوریا، 2008 ص83.

هەروەها بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: محمود عبده، صدام حسین رحله النهایه أم الخلود، ط3، دار الکتاب العربی، سوریا، 2007، ص13.

[32]• بۆزانیاریی زیاتربڕوانە ئەم سەرچاوانە:

-رئاسه العراق تصادق علی إعدام "علی الکیماوی" والتنفیظ خلال شهر، العربیه نت، دخل فی 1 مارس 2008.

-العراق یرسل "علی الکیماوی" للمشنقه بعد 4 أحکام بالإعدام، العربیه نت، دخل فی 25 ینایر2010.

- علی حسن مجید: مدونه الجزیره.

- د. احمد هاشم، معجم السیاسین العراقیین، الطبعه الاولی، بیروت، 2012.

4-بەکەسیکردنی تاوانی ئەنفال وێنەیەکی ئەفسانەیی لە درەندەیی و ئازایی و توانای لەرادەبەدەر بە تاوانبار لە هۆشیاریی خەڵکیدا دەچەسپێنێت، وێنەیەك کە زۆرتر ئارەزووی تاوانبارانە و هێنانەدی خەون و ئامانجەکانیانە.

دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق تایبەت بە تاوانەکانی ئەنفال ڕۆژی 24ی حوزەیرانی ساڵی 2007 بڕیاری بە سەر پێنج تاوانباردا لە دۆسیەی ئەنفالدا دەرکرد ئەوانیش: لەسێدارەدانی هەر یەك لە عەلی حەسەن مەجید و سوڵتان هاشم و حوسێن ڕەشید تکریتی، هەروەها زیندانیی هەتاهەتایی بۆ سابر عەبدولعەزیز دوری و فەرحان موتڵەگ جبوری، بەڵام دادوەر تاوانەکانی لە سەر تاهیر تۆفیق عانی هەڵگرت بە هۆی نەبووی بەڵگەی تەواو، بێ گومان پێشتر لە دۆسیەی دادگاییکردنی تۆمەتبارانی تاوانی دوجەیلدا، هەمان دادگا بڕیاری لە سێدارەدانی بە سەر سەدام حسێندا سەپاندبوو، گەرچی لە چەند دانیشتێکی دادگا تایبەت بە دۆسیەی ئەنفال ئامادە بوو، بەڵام پێش کۆتاییهێنان بە دادگاییکردنی تۆمەتبارانی دۆسیەی ئەنفال و بڕیاری دادگا لە بارەیانەوە، بڕیاری سێدارەدان لە 30ی سێبتەمبەری 2006دا بە سەر سەدام حسێندا جێبەجێ کرا.

۱۵/۱ جاش (موستەشار)

جاش وشەیەکە بەردەوام واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتیی کورد بەرهەمی دەهێنێت و لە سەر ئاستی ڕاگەیاندن و نووسین و رووبەڕووبوونەوەکان بە کار دەهێنرێت و وەك چەمکێك کە بارگاوییە بە مانای دزێو و ناشیرین و سووك، کەس و گروپ و لایەن و خەڵکانێکی پێ تۆمەتبار دەکرێت.

جاش لە بنەڕەتدا بەچکەی ئاژەڵێکی بێ زبانە: گوێدرێژ... ئەم ئاژەڵە لە مێژووی ژیانی مرۆڤی کورددا هاوەڵێکی بەستەزمان و چەوساوە و بەکەڵك بووە، مرۆڤ بۆ گواستنەوەی خۆراك و شتومەك و تەنانەت خۆیشی بە کاری هێناوە، سەردەمانێکی زۆر ڕۆڵی ئۆتۆمبێلی بینیوە، مرۆڤی کوردیش لە پای ئەو هەموو چاکەیەی ئەم ئاژەڵە، نەك هیچ خزمەتێکی بەرانبەری نەکردووە، بگرە بە لێدان و نەقیزەکاری وەڵامی داوەتەوە و تەنانەت مێینەکانیشی، کەوتوونەتە بەر دەستدرێژیی سێکسیی مرۆڤە برسییەکانی، هەر لە بەر ئەوەی ئەم ئاژەڵە ترسناك و زیانبەخش و دڕ نەبووە، لە بەر دیدەی ئەو جوان و هەستبزوێن و سەرنجڕاکێش نەبووە، لە هەموو ئاوەڵناوێکی جوان و چاك و پۆزەتیڤ خاڵیی کردوەتەوە، هەر بەوەیشەوە نەوەستاوە کە وازی لێ بهێنێت و کاری بە سەرییەوە نەبێت، بەڵکو ناوی ئەم ئاژەڵە (کەر) وەك جنێو و قسەی ناشیرین و سووك بۆ مرۆڤی گێل و نەزان و تێ نەگەیشتووی بە کار هێناوە و بە شێوەیەکی بەربڵاوو زۆر دەکەوێتە سەر زمان و دێتە بەر گوێ، تەنانەت ئێستایش هەر بە کار دەهێنرێت، هەر لە بەر بێ نرخیی ئەم ئاژەڵە لە دیدی مرۆڤی کوردەوە و بە هۆی ئەو بێ سەنگییەی هەیبووە، بەچکەکەیان (جاش) کردووە بە ناو بۆ ئەو کەسەی چەك بۆ دەوڵەتی داگیرکاری کوردستان هەڵدەگرێت، هەموو ئەوانەی دەبن بە داردەستی دوژمنی کورد و بۆ بەرژەوەندیی داگیرکاران شەڕ دژی کورد دەکەن پێیان دەگوترێت جاش، بێ گومان ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت، جگە لەوەی لە سەر ئاستی پێوەندی و هاوڕێ بەردەوام ئەم ئاژەڵە ئازار دەدرێت و خزمەتەکانی بێ پاداشت دەمێننەوە، هاوکات لە سەر ئاستی زمان و بیرکردنەوەیش دیسان ستەم لەم ئاژەڵە دەکرێت و دوو جار دەبێتە قوربانی: جارێك بەوەی کە بە مرۆڤی گێل و نەزان و تێ نەگەیشتوو دەگوترێت (کەر) دەکرێت بە جۆرێك لە جنێو، جارێکی تریش بەچکەی ئەم ئاژەڵە (جاش) دەکرێت بە ناسنامەی ئەوانەی خزمەت بە دوژمنان دەکەن و چەکی داگیرکاران دژی میللەتی خۆیان هەڵدەگرن و لوولەی تفەنگەکانیان دەکەنە برا و هاوزمان و هاونیشتیمانی خۆیان.

واز لەم ئاژەڵە دەهێنین و دەپرسین ئەو کەسانەی پێیان دەگوترێت جاش کێن و بۆچی وایان پێ دەڵێن، گوتمان مرۆڤە جاش ناولێنراوەکان، ئەوانەن کە چەك بۆ بەرژەوەندیی داگیرکەر و دوژمن دژی میللەت و نیشتیمانی خۆیان هەڵدەگرن، بەڵام دەپرسین ئەوان بۆچی ئەم کارە دەکەن و چی وای لێ کردوون سڵ لەو کارە نەکەنەوە و تەنانەت بە لایانەوە ئاسایی بێت بەو جۆرە تەماشا بکرێن و سەیربکرێن.

گەر کەمێك وردبینەوە و بیر لە پاڵنەرەکانی ئەو دیاردە بەربڵاوە بکەینەوە، بەدڵنیاییەوە دەبینین، هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بوون بە جاش یەك شت نیین، بۆ ئەم کارە و دەرکەوتنی زەمینەکان فرە لایەن و هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و دەروونی لە پشت ئەم پرۆسەیەوە هەیە، بێ گومان ڕەنگە بە وردبوونەوەی پتریش، هۆکارگەلێکی تر دەربکەون، لێرەدا بە کورتی لە چەند دانەیەکیان دەدوێین:

أ- لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە: لەبەر ئەو دۆخە ناتەندروستەی کە لە کۆمەڵگای کوردیدا بەهای مرۆڤی کورد، لە مرۆڤبوونیدا نییە و نەبووە، بەڵکو بە توندی وابەستەی پیشە و ئاستی خوێندەواری و سامان و ڕوخسار و تەمەن و...هتد کراوە، بۆیە ئەوانەی لەم لایەنانەوە لە کۆمەڵگادا لە ئاستی خوارەوەن، واتە خاوەنی هیچ پیشەیەك یان پیشەیەکی شایستە نیین، یان نەخوێندەوارن و بڕوانامەیەکی ئەوتۆیان نییە، ڕاستەوخۆ ئەمانە دەبنە هۆی ئەوەی بەشێك لەو کەسانە هەست بە سەنگ و بەهایەکی مرۆیی وەها نەکەن و خۆبەخۆ لە بیرکردنەوە و خەیاڵی خۆیاندا، خۆیان

هیچ ڕێزو نرخێك بۆ خۆیان دانەنێن، بۆیە ئەمانە لەم دۆخەدا بە لایانەوە ئاسایی بێت ببن بە جاش یان هەر پیشە و كارێكی تری ناپەسەند هەڵبژێرن .

ب- لە ڕووی ئابوورییەوە: بێكاری و بێ پیشەیی ڕاستەوخۆ دۆخی ئابووری لاواز دەكات و مرۆڤ لە خۆشگوزەرانی و ژیانێكی شایستە بێبەش دەكات، نەبوونی كارو سەرچاوەی بژێوی، ژیان و گوزەرانی بێكاران دەخاتە مەترسییەوە، بۆیە بوون بە جاش جۆرێكە لە هەڵهاتن لەو مەترسییە و دروستكردنی دۆخەكەیش بەشێكی زۆری دروستكراوی ئەو لایەنە یان داگیركەرەیە كە داوای جاش دەكات، ئەویش بەوەی سەرچاوەكانی كار لە كۆمەڵی كوردیدا كە بە زۆری گوندەكان بوون، تێك دەدا و لە بەرانبەر ژیانێكی شارستانی و ژینگەیەكی پیشەسازی و كارگەی زۆر دروست ناكات، بەڵكو تەنها لە ئۆردووگا و شارەكان كۆیان دەكاتەوە.

ت- لە ڕووی سیاسییەوە: مرۆڤ هەست بە بوونی یەك ئایدیۆلۆژیای سیاسیی گرینگ ناكات كە لە خزمەتی هەموو كورد بێ بێ جیاوازیی ناوچە و شێوە زمان و ئایین و توێژی كۆمەڵایەتی، بۆیە زوو یان درەنگ لە لایەن كەسانێكەوە ئەو بەهایانەی بە پیرۆز سەیر دەكرێن دەكەونە ژێر گومان و متمانەیان پێ ناكرێت و لێی هەڵدەگەڕێنەوە، ئەمەیش بۆ قۆناغ و سەردەمێك كەسانێك دروست دەكات، كە پێیان دەگوترێت جاش.

پ- لە ڕووی دەروونی: هەستی و لاوازی و خۆبەكەمزانین بە هەر هۆكارێكەوە بێت وا دەكات مرۆڤ خۆی هیچ بەهایەك بۆ خۆی دانەنێت و هیچ ڕێزێكی لە خۆی نەگرێت، ئەمەیش وا دەكات ئەو كەسانە زۆر بە لایانەوە ئاسایی بێت، چەكی جاشایەتی لە شان بكەن.

جاش و جاشایەتییش هەرەمێكی ئیداریی هەیە، ئەمانە لە سەردەمی سیستمی فەرمانڕەوای بەعسدا لە چەند فەوجێكدا ڕێك خرابوون، هەر یەك لەم فەوجانە (موستەشار)ێكیان وەك بەرپرسی یەكەمی ئەو فەجانە هەبووە، موستەشارەكانیش بە زۆری سەرۆك خێڵ بوون، ئەوانە بوون لە كۆمەڵگای كوردیدا عەشیرەتیان هەبووە، ئەمانیش سەرۆكی ئەو عەشیرەتانە بوون، هۆكاری ئەوەیش كە بۆچی دوژمن / داگیركەر سەرۆكی خێڵەكانی هەڵدەبژارد بۆ ئەوەی بیانكاتە لێپرسراوی یەكەمی ئەو فەوجانەی جاش و دەیكردن بە موستەشار، ئەمانە بوون:

أ- پێكهاتەی كۆمەڵایەتیی خێڵەكیی كوردی بە شێوەیەك بوو، كە خەڵكێكی زۆر لە بەر هەر هۆكارێك بێت ڕێزێكی زۆری لە سەرۆكی خێڵەكان دەگرت و شوێنیان دەكەوتن و تەنانەت دەبوونە خزمەتكار و داردەستی ئەو سەرۆك خێڵانە، بۆیە كردنیان بە موستەشار و بەرپرسی فەوجەكانی جاش لە لایەن سیستمی فەرمانڕەوای بەعس، ئامانجدار و و بە پلان بوو، بۆ ئەوەی زۆرترین خەڵك دوایان بكەون و ببن بە جاش.

ب- سەرۆكی خێڵ و خەڵكی خێڵەكی وەلائی بۆ خێڵەكەی خۆی هەیە، واتە پێش ئەوەی نیشتیمان، وڵات، خاك، نەتەوەی خۆش بوێت، خێڵەكەی خۆی خۆش دەوێت و لە پێناو سنوری جیوگرافیی خێڵەكەی و خوێن و شەرەفی ئەندامانی خێڵەكەی ئامادەی گیانبەختكردن و خوێنڕشتنە و ئەو بەهایانەیش لە بەهای نەتەوەیی و مرۆیی و یاسایی و هتد بۆ خێڵەكییەكان گرینگترن، لە بەر ئەم پرەنسیپانەی خێڵ، زۆر بە ئاسانی ئەمانە دەتوانن چەكی جەشایەتی هەڵبگرن و لوولەی تفەنگەكانیان بكەنە هاوزمان و هاونیشتیمان و میللەتی خۆیان، چونكە وەك گوتمان ئەوەی بۆ گرینگە خێڵە نەك نەتەوە و زمان و یاسا و هەر شتێكی تری دەرەوەی خێڵ.

ئەوەی بەڵگەنامەكان دەیگێڕنەوە و شایەتحاڵەكان باسی دەكەن، جاش و موستەشارەكان ڕۆڵێكی خراپیان لە پرۆسەی ئەنفالدا بینی :

أ- بوونە چاوساغی سەربازەكانی عێراق و ڕێگەیان بۆ خۆش كردن و سیخوڕییان بۆ كردن.

تاڵانكارییەكی بەرچاوی ئەو ناوچانەیان كرد، كە ڕادەگوێزران.

ت- موستەشارەكان دەستخۆشی و پشتیوانییان بۆ سەركەوتنی شاڵاوەكانی ئەنفال بۆ بەرپرسانی پرۆسەكە دەنارد.

بێ گومان نابێت ئەوەیش نادیدە بكەین، كە چەندان كەس لە شاڵاوەكانی ئەنفالدا بە هۆی ئەو جاش و موستەشارانە لە مەرگ و شوێنبزركردن ڕزگاریان بووە، واتە ئەوان ڕۆڵێكی پۆزەتیڤ و فریادڕەسیان بۆ هەندێكیان بینوە، بەڵام ئەم ڕۆڵە سنوردار و كەم بووە، زیاتر پاڵنەری خێڵەكی و چاكەی كۆمەڵایەتی ڕۆڵی هەبووە، نەك هەستی نیشتیمانی و مرۆیی.

١٦/١ شۆڕش (أ- پێشمەرگە ب- پارتیزانی)

شۆڕش لە ناو كورددا بە تایبەت سەردەمی پێش ئەنفال و دوای ئەنفال هەر شۆڕشی چەكداری بووە. شۆڕشی چەكداری لە ناو كورد و هەر شوێنێكی تردا بزووتنەوەیەكی یاخیگەرانەیە، كە لە سیستمی دەسەڵات و فەرمانڕەوا هەڵدەگەڕێتەوە و دەیەوێت لە ڕێگەی هێزو توندوتیژییەوە دەستكەوت و بەها بە دەست بهێنێت، كە بێ گومان لای خۆی مافێكی ڕەوایە و زەوت كراوە.

شۆڕشی كورد لە باشووری كوردستان نزیكەی سەدەیەك دەبێت دەستی پێ كردووە، كاراكتەری ناو ئەم بزووتنەوەیە پێ گوتراوە و دەگوترێت پێشمەرگە. پێشمەرگە وشەیەك یان چەمكێكی هاوشانی (سەرباز، جەنگاوەر، شەڕكەر، شۆڕشگێڕ... هتد) بەڵام تایبەتە بە كورد بە تایبەت لە باشوور و ڕۆژهەڵاتی كوردستان. بۆ

یەکەم جاریش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە سەردەمی کۆماری کوردستان لە مەهاباد دا داهێنراوە. ساڵی 1946 و لە سەردەمی کۆماری مەهابادا، کە قازی محەمەد سەرۆکی ئەو کۆمارە بووە، گفتوگۆ کراوە لە بارەی ئەوەی چ ناوێك بۆ ئەو کەسانە بدۆزرێتەوە کە چەك هەڵدەگرن و پارێزگاری لە کۆمارەکە دەکەن، لەو کاتەدا پێشنیاری بەکارهێنانی ناوی (پێشمەرگە) دەکرێت، وەك ئاماژەکردن بۆ ئەو کەسانەی ژیانی خۆیان بەخت دەکەن و پێش مەرگی خۆیان دەکەون[33].

)د. عەبدولڕەحمانی قاسملوو لە کتێبی چل ساڵ خەبات لە پێناوی ئازادیدا لە بارەی وشەی پێشمەرگەوە نووسیویەتی: پاش دامەزراندنی کۆماری کوردستان کۆڕێکی ئەدەبی لە مەهاباد پێك هات بۆ ئەوە لە باتی وشەی فارسی و عەرەبی وشەی کوردیی ڕەسەن بۆ زاراوەکانی نێو سوپا بدۆزنەوە. یەکەم زاراوە کە پێویست بوو دابنرێ بەرانبەر بە وشەی سەربازی فارسی کە ئازەربایجانییەکان کردبوویان بە فیدایی، گوایە ئەدیبەکان هیچیان بۆ نەدیترابۆوە، تا پیاوێکی پیری دنیادیتوو کە چای بۆ دەهێنان پێی گوتن: کورد بە پیاوی لەخۆبردوویان دەگوت پێشمەرگە.)[34] ئیتر لەو کاتەوە ئەم وشەیە لە فەرهەنگی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی کورددا جێگیر بووە ساڵی 1959 یەکەم ڕۆمانی کوردی بە ناوی (پێشمەرگە) لە نووسینی (ڕەحیمی قازی) بڵاو کرایەوە. ئەم ڕۆمانە یەکەم جار ساڵی (1338)ی کۆچی هەتاوی، بەرانبەر (1959)ی زایینی لە شاری ئێرەوانی وڵاتی ئەرمینیا چاپ کرا و لە بەغدایش ساڵی (1961)ی زایینی بۆ دووەم جار چاپ کراوەتەوە. دکتۆر ڕەحیمی قازی خۆی لە پێشەکیی کتێبەکەیدا، تێکستەکە بە چیرۆك ناو دەبات، دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ و حەسەنی قزلجیش پێشەکییان بۆ ڕۆمانەکە نووسیوە، دکتۆر عیزەدین بە چیرۆکی درێژ و قزلجییش بە چیرۆکی دادەنێت، بەڵام بە گشتی لە زۆربەی سەرچاوەکانی ئەدەبی کوردیدا بە ڕۆمان ناو براوە و باس کراوە[35].

بێ گومان پێشمەرگە جگە لەوەی کارەکتەری سەرەکیی شۆڕشی بزووتنەوەی کوردی بووە، لە پرۆسەی ئەنفالیش یان بەر لە پرۆسەکە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە ئاراستەکردنی ڕووداو و پێشهاتەکان. پێشمەرگە کە بە هێز و ورە و بیروباوەڕی خۆی ڕووبەڕووی سیستمی داگیرکەری بەعس بووە و لە شەڕێکی سەختدا بوو لەگەڵ سوپاکەی و بەرەنگاری فەوجەکانی جاشیش دەبووەوە، ئەم هێز و ورەیەشی بە زۆری لە گوندەکانەوە وەردەگرت و هەر ئەوان وزەی مانەوە و بەردەوامیی پێ دەبەخشین، هەر ئەو ناوچەنەیش بووبوونە شوێنی بەرەنگاری و ڕووبەڕووبوونەوە و شەڕ لەگەڵ سوپا و فەوجەکانی ڕژێمی داگیرکەر، بۆیە لە دوا جار دا بۆ کۆتاییهێنان بە سەرچاوەکانی بژێوی و حەوانەی پێشمەرگە و بۆ لەناوبردنی پاڵپشت و هێزی مەعنەویی ئەو یاخیبووانەی ڕووبەڕووی دەبوونەوە، سوپای داگیرکەر بڕیاری دا بە تەواوی ئەو گوندانە خاپوور بکات و دانیشتوانەکانیشی ڕابگوێزێت یان شوێنبزریان بکات.

پێشمەرگە جگە لە شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوەی سەخت، لەو قۆناغەدا بە شێوەی جەنگی پارتیزانییش شەڕیان دەکرد، شەڕی پارتیزانی شەڕێکی بەربڵاوە و لە زۆربەی شۆڕشە چەکدارییەکانی جیهان ڕووی داوە و (جەنگی پارتیزانی -حرب العصابات Guerrilla-warfare- بریتییە لە شەڕی کۆمەڵێك یەکەی جەنگاوەر کە بە ژمارەیەکی کەم و کۆمەڵێك چەکی سووك کە جووڵەپێکردنیان ئاسانە دژی سوپایەکی دیاریکراو، لەم جەنگەدا شێوازی پەلاماردانی خێرا و گەڕانەوەی خێرا دەگرنە بەر، ئەوان شوێن و کاتی ڕووبەڕووبوونەوەکە دیاری دەکەن و لەم ڕێیەوە گورزێکی کاریگەر لە دوژمن دەوەشێنن، لە نموونەی بەرگریی ڤێتنامییەکان دژی ئەمەریکا و پارتی کرێکاران دژی تورکیا.)[36] بە هەمان شێوە چەکی پێشمەرگەیش بریتی بوون لە کۆمەڵێك چەکی سووك، کە بە دەست و شان و بازووی خۆیان و بە زۆری بە پێ دەیانگواستنەوە و، هێرش و چالاکییەکانیان زیاتر بۆسەدانان و پەلاماری کاروانی سوپای بەعس و فەوجە کوردییەکان بوون، زۆربەی ئەم شەڕانەیش بریتیبوون لە ڕووبەڕووبوونەوەی کۆمەڵێك پێشمەرگەی کەم بەرانبەر ژمارەی زۆرتر و چەند بەرانبەر لە هێزی سوپا و فەوجە کوردییەکان. سەرەنجام بەشێکی گەورەی لە هۆکاری توندی و دڕندەیی شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ سەر گوند و خەڵکی سڤیل، ڕق و تۆڵەی ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس بوو، لە هێزی پێشمەرگە و ئەو خەڵکەی داڵدەی ئەم هێزەیان دەدا و بووبوون بە پشتیوانی .

تەوەری دووەم: قۆناغەکانی ئەنفال

شاڵاوەکانی ئەنفال کۆمەڵێك هێرشی پلان بۆداڕێژراوی چڕوپڕ بوون بۆ لەناوبردنی کورد، لە ڕێی خاپوورکردنی گوندەکان و هەندێ شارو شارۆچکە و ڕاگوێزان و شوێنبزرکردنی خەڵکەکەی

[33] - بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: پێشمەرگە بۆتە زاراوەیەکی جیهانی، ڕەزا شوان، کە لەم لینکەدا بڵاو کراوەتەوە:
http://knwe.org/Direje.aspx?Jimare=26105&Cor=7&Besh=Araste

[34] - ڕەحمان نەقشی (کۆکۆدنەوە و ئامادەکردن)، پێشمەرگە نیشانەی بەرخۆدانی میللەتێکە، کۆمەڵێك بابەت و نووسراوە بە بۆنەی ڕۆژی هەڵکردنی ئاڵاو پێشمەرگە، 2016، ل7 .

[35] - د. ڕەحیمی قازی، پێشمەرگە (ڕۆمان)، چاپی سێیەم، دەزگای ئاراس بۆچاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، 2008.

[36] - جون روبرت، حرب العصابات المقاومه بديلا عن الحرب، ترجمه: ايهاب كمال، مجمع الطبعه، الحريه للنشروالتوزيع، القاهره، 2006.

و هەڵتەکاندنی بنەمای ئابووری، واتە بە گشتی دەتوانین ئامانجی سیستمی بەعس لە شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ سەر کورد لە کوردستانی باشوور لەم چەند خاڵەدا کورت بکەینەوە:

أ- کۆتاییهێنان بە شۆڕشی سیاسی و چەکداریی کورد.

ب- گۆڕینی دیمۆگرافیای دانیشتووانی کوردستان لە عێراق، ئەویش بە کەمکردنەوەی ژمارەی دانیشتووان، ئیتر لە ڕێگەی شوێنبزرکردن و کوشتنەوە بێت یان لە ڕێگەی ڕاگوێزانەوە.

ت- تەعریبکردنی ناوچەکانی کوردستان بە تایبەت ئەو شوێنانەی دەوڵەمەندن بە نەوت و سامانی سروشتی، وەك ناوچەکانی پارێزگای کەرکووك.

پ- شێواندنی کەلتوور و مێژووی کورد.

ج- دروستکردن و قووڵکردنەوەی ناکۆکی و دوژمنایەتی لە نێو کورد خۆیدا، ئەویش بە بەشدارپێکردنی کورد لە شاڵاوەکانی ئەنفالدا لە ناوچە جیاجیاکان.

ح- لەگەڵ لاوازکردن و هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووریی کورد و چەند ئامانجێکی تر.

گەیشتن بە هەموو ئەم ئامانجانە پلانی ورد و هێزی زۆر و بەرنامەی تۆکمەی دەویست، بۆیە ڕژێمی بەعس شاڵاوەکانی ئەنفالی لە ماوەیەکی دیاریکراودا و بە چەند قۆناغێك جێبەجێ کرد، کە لێرە بە کورتی بە پشتبەستن بە چەند سەرچاوەیەك باسیان دەکەینەوە[37]:

1- ئەنفالی یەك: 17ی شوباتی 1988 دەستی پێ کرد و دۆڵی جافایەتی (سەرگەڵو و بەرگەڵۆ) و سنوری قەزا و ناحیەکانی دوکان، بنگرد، سوورداش، چوارتا، قەڵاچوالان، ماوەت و...هتد،ی گرتەوە، کە تێکڕا زیاتر لە 150 گوند و چەند ناحیە و شارۆچکەیەکی تێدا وێران کرا، 19ی ئازاری 1988 کۆتایی هات. (قۆناغی یەکەمی شاڵاوی تاوانی ئەنفال، بە سەرکردایەتیی تاوانبار سوڵتان هاشم ئەحمەد ئەنجام درا... لەم قۆناغەدا نزیکەی دوانزەهەزار و سەد کەس بە هۆی چەکی کیمیاییەوە کوژراون یان بریندار بوون.)[38]

لە کاتی ئەم تاوانەدا سوپای عێراق بە چەکی کیمیایی لە ١٦.ی ئازاری 1988دا هێرشی کردە سەر شاری هەڵەبجە و پێنج هەزار کەسی ئەو شارەی کوشت و بە هەزارانی تریشی بریندار کرد و تێکڕای شارەکەی وێران و خەڵکەکەی دەربەدەر کرد، بێ جگە لەوەیش لە چەند شوێنێکی تری کوردستانی عێراق چەکی کیمیایی بە کار هێنا.

2- ئەنفالی دوو: 22ی شوباتی 1988 دەستی پێ کرد و ناوچەکانی قەرەداغ و بازیان و دەربەندیخانی گرتەوە، بە ئەنفال قەرەداغ ناسراوە، تا 1ی نیسانی هەمان ساڵی خایاند. (بە سەرپەرشتیی ڕاستەوخۆی حسێن ڕەشید تکریتی بوو.)[39]

لەم قۆناغەی شاڵاوی ئەنفالدا، لە 22ی ئازاری 1988دا سوپای عێراق بە چەکی کیمیایی هێرشی کردە سەر گوندی سێوسێنان.

٣ -ئەنفالی سێ: لە 7 بۆ 20ی نیسانی 1988ی خایاند، ناوچەکانی چەمچەماڵ، سەنگاو، قادرکەرەم، دوز، کفری کەلار، پێباز و تیلەکۆی گرتەوە، بە ئەنفالی گەرمیان ناسراوە، کوشندەترین و توندوتیژترین قۆناغی شاڵاوی ئەنفال بوو، سەروو 500 گوند و 4 ناحیە لەم شاڵاوەدا خاپوور کران، نزیکەی 20 هەزار ژن و پیاو و پیر و مناڵ کۆ کرانەوە و بە ئۆتۆمبێلی سەربازی و تراکتۆری گوندنشینەکان ڕاگوێزران و شوێنبزر کران، هەرلە بەر سەختی و توندیی ئەم قۆناغە، توندوتیژترین ڕۆژیان کە ڕۆژی 14ی نیسان بوو بە ڕۆژی ئەنفال دیاری کراوە.

٤ -ئەنفالی چوار: 3 بۆ 8ی مایسی ساڵی 1988ی خایاند، گوند و ناوچەکانی شوان و شێخ بزێنی و دەشتی کۆیە و تەقتەقی گرتەوە، بە ئەنفالی دۆڵی زێی بچوك ناسراوە. لە چەند ناوچەیەکیش بەتایبەتی لە ناوچەکانی قەلاسێوکە و گوندەکانی عەسکەر و گۆپتەپە و ئاغجەلەر، سوپای عێراق بە چەکی کیمیایی هێرشی کرد.

٥ -ئەنفالی پێنج و شەش و حەوت: لە 15ی مایس بۆ 26ی ئابی 1988ی خایاند، ناوچەکانی بالیسان، شەقڵاوە، هیران، نازەنین، سماقولی، دۆڵی ئالان، ڕەواندوز، چۆمان، زنجیرە چیای قەندیل، قەزای ڕانیە، چوارقوڕنە، هێرۆپ، چیای باواجی، بەشێك لە گوندەکانی کۆیە، شارۆچکەی دیبەگە، شارۆچکەی ئاڵتوون کۆپریی گرتەوە. بە ئەنفالی شەقڵاوە و ڕەواندوز ناسراوە.

6- ئەنفالی هەشت: 25ی ئاب دەستی پێ کرد و تا 6ی ئەیلوول بەردەوام بوو، ناوچەی بادینانی (دهۆك، زاخۆ، باتوفە، کانی ماسێ، زێوە، دێرەلووك، ئەترووش و زاوێتە)ی بەگشتی گرتەوە، بۆیە بە ئەنفالی بادینان ناسراوە، لەم قۆناغەیشدا چەکی کیمیایی بە کار هێنراوە و زیاتر لە 50 گوند بەرئەم چەکە کەوتن.

---

[37] - لەم بارەیەوە بڕوانە:

-میدڵ ئیست ووچ (ئامادەکردن)، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق، ل 149-270.

-نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لە ناو بازنەدا- دیوی ناوەوەی ڕووداوەکانی کوردستانی عێراق 1985-1988، چاپی دووەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999، ل129-153.

-یوسف دزەیی، ئەنفال: کارەسات، ئەنجام و ڕەهەندەکانی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر2001، ل84-140.

[38] - تەها سلێمان، تاوانی ئەنفال زانیاری و دیکۆمێنت، ل11.

[39] - تەها سلێمان، تاوانی ئەنفال زانیاری و دیکۆمێنت، ل١٦.

دوای ئەم قۆناغەی شاڵاوەکانی ئەنفال کۆتایی بە پرۆسەکە هێناوە و بەم بۆنەوە وێڕای ڕاگەیاندنی سەرکەوتنی شاڵاوەکە، ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس لێبوردنی گشتیی بۆ ئەو کەسانە ڕاگەیاند، کە لەو شاڵاوانەدا ڕزگاریان ببوو و ئاوارەی شار و دێهات و ناوچەکانی ناو وڵات و دەرەوە (بەزۆری ئێران) ببوون، بۆیە گرینگە لەم لایەنانەوە سەرنج لە قۆناغەکانی شاڵاوی ئەنفال بدەین:

١/٢ ئەنفال و کات

قۆناغەکانی شاڵاوی ئەنفال، لە کاتێکدا ڕوویان دا، کە سیستمی فەرمانڕەوای بەعس لە عێراقدا نزیکەی هەشت ساڵ لە جەنگدا بوون لەگەڵ ئێران، و جەنگەکەیش لە کۆتایی نزیك دەبووەوە سەرەنجام لە 8ی ئابی 1988 واتە لە گەرمەی شاڵاوەکانی ئەنفال ڕاوەستا. بێ گومان وەك لە قۆناغەکانی پرۆسەی ئەنفالدا دەردەکەوێت، ئەو شاڵاوە یەکەم قۆناغی لە 17ی شوباتی ساڵی 1988 دەستی پێ کرد و 6ی ئەیلوولی هەمان ساڵ کۆتایی هات، لەم پەرەگرافەدا کە لە یەکێك لەو سەرچاوە کوردییانەی باس لە ئەنفال دەکەن، وەرگیراوە، تا ڕادەیەکی باش هەڵبژادرنی ئەم کاتەمان بۆ دەستپێکردنی ئەو شاڵاوانە لە لایەن ڕژێمی بەعسەوە بۆ ڕوون دەکاتەوە: (ئەنفالیش لە شکۆمەندترین ساتەکانی بەعسدا ڕوو دەدات، کە بەعس دەستدەداتە ئەنفال، لە دۆخێکی لاواز و شپرزەدا نییە، پایەکانی حوکم لە هەر کات سەقامگیرتر و جێگیرترن، بەعس لەوپەڕی هێز و دەسەڵات و هەیبەتیایەتی. عێراق لە ڕۆژگاری ئەنفالدا، وڵاتێکی لاتەریك و دابڕاو نییە، بەڵکو لە پەیوەندییەکی بەهێز و ستراتیژیدایە لەگەڵ زۆربەی دەوڵەتە عەرەبییە گرنگەکان و پەیوەندی گرنگیشی بە سۆڤیەتی داروخاو و بە خۆرئاواوە هەیە، بەغداد لەو سەردەمەدا سەنتەرێکی گەورەی سیاسی و فەرهەنگی هەموو جیهانی عەرەبە، شوێنی کۆڕ و کۆبوونەوە و سەردانی سەرانی عەرەب و هونەرمەندان و ڕۆشنبیرانیشە. بەغدا، دەرگایەکی واڵایە بۆ چەندەها ڕۆشنبیری جیهانیش کە یەکێکیان دەڕوات، یەکێکی دیکەیان لە ئوتێلە گەورەکانیدا دادەبەزن... ساڵانی درێژی جەنگی عێراق-ئێران، عێراق گۆڕیوە بۆ دەوڵەتێکی بەهێز لە ڕووی ئیداری و سەربازی و پیشەسازی جەنگییەوە. بە مانایەکی تر ساتەکانی پێش ئەنفال، ساتی ترس نین لە هەرەس، تا توندوتیژییەکی گەورە و چاوترسانێکی گەورە پێویست بێت بۆ ڕاگرتنی پایەکانی حوکم، بەڵکو بە پێچەوانەوە بەعس لە سەقامگیرترین ڕۆژانی فەرمانڕەوایی خۆیدا، ئەنفال ئەنجامدەدات.[40] لەم پەرەگرافەوە ئەوەمان لە سەرهەڵبژاردنی کاتی ئەنفال بۆ ڕوون دەبێتەوە:

أ- جەنگی هەشت ساڵەی عێراق- ئێران، عێراق کردووەتە وڵاتێکی سەربازیی بەهێز.

ب- کۆتاییهاتنی جەنگ لەگەڵ ئێران، عێراق دەستئاوەڵا و یەکلا کردووەتەوە بۆ تۆڵەکردنەوە لەو هێزانەی لەو جەنگەدا پشتگیرییان نەکردووە، یان شەڕیان لە دژی کردووە.

پ- عێراق پێوەندییەکی ستراتیژیی بەهێزی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی و موسوڵماندا هەیە، دەتوانێت بە هەڵبژاردنی ناوی (ئەنفال) بۆ پرۆسەکە هاوسۆزیی ئایینییان بە لای خۆیدا ڕابکشێت.

ج- عێراق پێوەندییەکی ستراتیژیی لەگەڵ سۆڤیەت و وڵاتانی خۆرئاوادا لە سەربنەمای بەرژەوەندیی سیاسی و ئابووری هەیە، کە دەتوانێت چاوی جیهان لە ئاست هەر تاوانکارییەکی خۆیدا پێ دابخات.

لەمەوە پێویستە لە هۆکاری هەڵبژاردنی ئەو شوێنانە بڕوانین کە شاڵاوی ئەنفال تێیان ڕووی دا، واتە لە گرینگیی هەڵبژاردنی ئەو شوێنانە ورد ببینەوە و بپرسین بۆچی ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس ئەو شوێنانەی کردە ئامانج لە پرۆسەی ئەنفالدا.

٢/٢ ئەنفال و شوێن

ئەو شوێنانەی کە پرۆسەی ئەنفالی تێیاندا ڕووی دا، بە زۆری گوندەکان بوون، لەگەڵ هەندێ لە شار و شارۆچکەکانی سەر سنوری جیوگرافیای عێراق، هەروەها ئەو ناوچانەیش بوو، کە هەژموون و دەسەڵاتی سیستمی فەرمانڕەوای بەعس تێیاندا لاواز بوو یان نەبوو، تێکڕای ئەو ناوچانەی بەر شاڵاوەکانی ئەنفال کەوتن شوێنی دوور لە شارە گەورەکان و سەنتەرەکانی شارستانیەت بوون، کە بووبوونە چەق دەسەڵاتی بەعس و خەڵکانی ئەو شوێنانە لە ژیان و شێوەی گوزەرانی شارە گەورەکان دوور بوون، بۆیە تا ڕادەیەکی زۆر دابڕاو بوون و لە پەراوێزی ژیانێکی شارستانییانەدا دەژیان، ئەوەیش ئامانجی ڕژێمی بەعس و کارێکی پلان بۆ داڕێژراو بوو کە خەڵکی گوند و شارەکان بە تەواوی لە یەك داببڕێنێت و پارچەپارچەیان بکات و یەکگرتوویی و هاوسۆزی و هاوپشتییان تێدا نەهێڵێت، یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی سەرکەوتنی قۆناغەکانی شاڵاوی ئەنفال هەر ئەو دابڕانەی خەڵکی شار و گوند و نەبوونی پشتیوانی و هێزی فریاکەوتن و بەهاناوەچوون و پاڵپشتی بوو لە خەڵکانی ناوچە ئەنفالکراوەکان. بە گشتی هەڵبژاردنی ئەو شوێنانە بۆ ئەنجامدانی

---

[40]- بەختیار عەلی، چێژی مەرگدۆستی، پرۆژەی کۆکردنەوەی کۆی بەرهەمە تیۆرییەکان، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، ناوەندی ڕۆشنبیری و هونەریی ئەندێشە، چاپخانەی تاران، 2015، ل93-94.

قۆناغەکانی پرۆسەی ئەنفال لە لایەن سیستمی بەعسەوە بۆ ئەم هۆکارانە دەگەڕێتەوە:

گوندەکان و شارو شارۆچکە سنورییەکان شوێنی خۆحەشاردان و ڕێکخستن و دالْدەدانی پێشمەرگە و بزووتنەوەی چەکداری کورد بووە و بووەتە سەرچاوەی ژیانیان.

أ- ئەو ناوچانە ناوچەی کشتوکاڵی بوون و سەرچاوەی ئابووری کوردستان بوون، وێرانکردن و خاپوورکردنیان لێدانێکی گەورە بوو لە ژێرخانی ئابووری کوردستان.

ب- خاپوورکردنی ئەو گوند و شار و شارۆچکانەی بەر ئەنفال کەوتن، بە دوایدا دروستکردنی کۆمەڵێك ئۆردووگای لێ کەوتەوە، کە شوێنێکی گەمارۆدراو و کۆنترۆڵکراو بوو لە لایەن دەسەڵاتی سیستمی بەعسەوە.

ت- وێرانکردنی ئەو شوێنانە و پچڕانی پێوەندیی مرۆڤ بەو خاکەی نانی لێوە پەیدا دەکات، واتە خولْقاندنی بێ کارییەکی زۆر کە مرۆڤ ناچار بە کاری ناشایستە بکات، بچێتە ژێر فەرمانەکانی سیستمەوەو تەنانەت چەکیشی بۆ هەڵ بگرێت.

پ- هەندێ لەو شوێنانەی بەر شاڵاوەکانی پرۆسەی ئەنفال کەوتن دەوڵەمەند بوون بە نەوت و سامانی سروشتی، ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت تالْانی و گۆڕینی دیمۆگرافیای کوردستان یەکێك بوون لە ئامانجەکانی سیستمی بەعس.

٣/٢ سەردەمی ئەنفال

سەردەمی ئەنفال بۆ ڕژێمی فەرمانڕەوای بەعس سەردەمێکی لەبار و ڕێگەخۆشکراو بوو بۆ ئەنجامدانی تاوانی ئەنفال، ئەو سەردەمە لە لایەنی ناوخۆیی و ناوچەیی و دەرەکییشەوە لە بەرژەوەندیی دەسەڵاتی بەعسی فەرمانڕەوای ئەو کاتی عێراق بوو بۆ پەلاماردانی کورد و ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال. ئەو سەردەمە بۆ:

أ- کورد: لە کوردستانی باشووردا دۆخێك دروست بوو کە هەست بە هیچ پشتیوانییەکی ناوچەیی و دەرەکیی نەکات، کورد لەو سەردەمەدا بە چەکی سووك و پشتیوانیی مادی و مەعنەویی زۆر کەمەوە ڕووبەڕووی ڕژێمی داگیرکەری بەعس بووبووەوە، جگە لەوەی خۆی هێزێکی یەکگرتوو و بەهێز و یەکدەنگی نەبوو، ئەوانەی لە سەردەمانی تردا خۆیان بە دۆستی کورد و بزووتنەوە چەکدارییەکەی نیشان دابوو، بە تایبەت وڵاتانی دراوسێ لە سەردەمی ئەنفالدا بە تەنیا بە جێی هێشتبوون.

ب- عێراق: وڵاتێکی بەهێز بوو لە ڕووی سەربازییەوە، زۆرتریش دۆخی شەڕی قورس و درێژخایەنی هەشت ساڵەی لەگەڵ ئێران، ئەو هێز و دەسەڵاتە سەربازییەی پێ بەخشیبوو، بەرەو کۆتاییهاتنی ئەو جەنگەیش لەگەڵ ئێران، عێراق دەستکراوەتر کرد بۆ تۆڵەکردنەوە لەوانەی (بە تایبەت کورد) کە لەو جەنگە پشتیوانییان نەکرد و شەڕیشیان دژی کرد، لە ڕووی سیاسیشەوە پێوەندییەکانی عێراق بە جیهانەوە لە بەرژەوەندی و گەشەدا بوو.

پ- جیهان: وڵاتانی زلهێز و گەورە لە جەنگی سارددا بوون، لەم جەنگە ئەمریکا و وڵاتانی خۆرئاوا لە بەرانبەریەکێتیی سۆڤیەت و دەوڵەتە سۆسیالیستییەکان ڕووبەڕوو بووبوونەوە، خەریکی خۆپڕچەککردن و پەرەدان بە چەکی ناوکی بوون و بنکەی سەربازییان لەو وڵاتانە دادەنا کە نزیك بوون لە بلۆکی خۆرهەڵات، بۆیە لەم سەردەمەدا ئەستەم بوو وڵاتانی جیهان نەتەوەیەکی ژێر دەستی وەك کورد ببینن و بەرژەوەندییان لەگەڵ هەبێت، کە ئەنفال دەکرێت.

بەشی دووەم: ئەنفال و دەرهاویشتەکانی

تەوەری یەکەم: ئەنفال و بەکارهێنانی ناشیرین:

بێ گومان هەر بوارێك ببێتە کەرەستەی بەر دەستی هەموو کەس و ناوەند و گروپ و لایەنێك و بە کاری بهێنن و بێ هیچ پێوەر و پرەنسیپ و نەریت و مەرجێك بۆ هەمووان دەروازەیەکی کراوە بێت و کەسیش باکی لەوە نەبێت چۆن قسە لە سەر ئەو شتە دەکات چۆن و بە چ ئاراستەیەکی دەبا و تەنها و تەنها بیر و بۆچوونی خۆی سەنگی مەحەك بێت بۆ خزمەتکردن بەو بابەتە، ئەوا گومانی تێدا نییە کە هەر قسەلێکراو و بەکارهێنراو تووشی ناشیرین ڕەفتارکردن دەبێت، کەسانێك هەر پەیدا دەبن، بە بارێکی خراپیدا بیبەن و زیانی پێ بگەیەنن، ئیتر هەندێ جار بە ئەنقەست و بە بەرنامە بێت و هەندێ جار بێ ئەنقەست و مەبەست، هەندێ جار ئەوانە مەبەستیان نییە بەو ئاراستەیەی ببەن و هەندێ جاریش باکیان نییە چ دەرەنجامێك دێتە ئارا و چی دەبێت و چی نابێت، ئەوان تەنها مەبەست و ئامانجی خۆیان بۆ گرینگە، ئەنفالیش وەك کەیسێکی گەورە و گرینگ والْا بووە بۆ هەموو کەس و ناوەند و گروپ و لایەنێك و بە هۆی بێ باکیی لە بەکارهێنان و هەوڵدان بۆ خستنە خزمەتی ئایدیۆلۆژیا و ستراتیژ و بەرنامەی ئەوانەی بە کاری دەهێنن و کاری تێدا دەکەن، تووشی ئەم حاڵەتانە بووە و بەکارهێنانێکی ناشیرین، بە کار هێنراوە و بە ئاراستەی خراپدا براوە و ئەو شێوە بەکارهێنانە ناشیرینانە زیانی زۆری لە کەیسەکە داوە و لە سەر ئاستی تاك و گشت یان بۆ قوربانییان و خاوەنانی ڕاستەقینەی پرسەکە دۆخێکی ناخۆش و تەنانەت کارەساتاوی خولْقاندووە، ئەم جۆرە بەکارهێنانە هەندێ جاریش بە قورسیی زامەکان دەکولێنێتەوە و ئازاری قوربانییان نوێ دەکاتەوە، لێرەدا لە چەند خاڵێکدا ئاماژە بۆ چەند جۆرێك لە بەکارهێنانی ناشیرینانەی پرسی ئەنفال دەکەین، کە دەرەنجامی خراپ دەخەنەوە:

١/1 ڕەخنەی شەرمن لە عەرەب و ئایین

لەبەر چەند هۆکارێك، لەوانە ئەنفال لە مێژووی عەرەب و ئیسلامدا هەبووە، لەبەرئەوەی لە قورئاندا هاتووە و وشەکەیش عەرەبی بووە، هەروەها لەبەر ئەوەی، ئەوەی بڕیاردەر و جێبەجێکەری پرسەکە بوو دژی کورد لە ساڵی 1988 دا عەرەب بووە بۆیە، زۆر کەس و لایەن و گروپێك ئەمە دەکەنە هەل و هۆکارێك بۆ لێدان لە عەرەب وەك نەتەوە و ئیسلام وەك ئایین و ڕەخنەی شەرمنانەی بەو ئاراستەیەدا لە عەرەب و ئایین دەگرن، ئەم جۆرە ڕوانینە لە چەند ڕوویەکەوە جێی سەرنجە:

أ- بڕیاردەری پرۆسەکە کە ڕژێمی بەعسە، دەخاتە ناو پێکهاتەیەکی گەورەترەوە کە نەتەوەی عەرەبە، ئەمەیش ناڕاستەوخۆ خزمەت بەو سیستمە دەکات، چونکە لە لایەك دەیکاتە نوێنەری پێکهاتەیەکی گەورەتر، لە لایەکی تریشەوە تاوانەکە بۆ ئەو پێکهاتە گەورەیە دەگوازرێتەوە و خۆی وەك ڕەگەزێکی بچوك لە ناویدا ئەگەری ونبوونی بەهێز دەبێت.

ب- گواستنەوەی سەرنج و خوێندنەوەی تاوانەکە لە واقیعی خۆیەوە بۆ واقیعێکی تر یان گەورەتر ژینگە و کەلتووری واقیعی ڕووداوی ئەنفال فەرامۆش دەکات و نایبینێت.

ت- تازەکردنەوە و گەشەدان بە ڕەخنەگرتن و ڕق لە پێکهاتەیەك یان نەتەوەیەك وەك بکەری تاوانی ئەنفال، واتە بەکارهێنانی ئەنفال بۆ خزمەتی ئایدیۆلۆژیای ناسیۆنالیستی و ڕاسیستی، نەك خزمەتکردن بە پرسی ئەنفال .

پ- هێرشکردنە سەر ئایینێکی دیاریکراو و تاوانبارکردنی بە ڕێگەخۆشکەر بۆ تاوانی ئەنفال، گوزارشتە لەوەی کە بێ تاوانبارکردن و توانای خوێندنەوەی ئایین ڕەخنە لێ گرتنی لە ئارادا نییە.

ج- ڕەخنەگرتن لە ئایین وەك تاوانبار لە پرۆسەی ئەنفالدا، لاوازیی ئەو بیرکردنەوە و ئەرگۆمێنت و ئەلتەرناتیڤانە دەردەخات، کە بەر لە هەڵگرتنی پرسی ئەنفال، ململانێ و بەربەرەکانێی ئەو ئایینەی پێ دەکرێت.

تێکڕای خاڵەکان ئەوە دەسەلمێنن، بەکارهێنانی پرسی ئەنفال بۆ ڕەخنەی شەرمن لە عەرەب و ئایین، نەك خزمەت بە پرسەکە ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە پرسی ئەنفال دەخاتە خزمەت ئایدیا و بیرکردنەوەیەکی دیاریکراوەوە. دیارە ئەمەیش بەو مەبەستە نییە کە لەم پرسەدا نابێت ڕەخنە لە عەرەب و ئایین بگیررێت، بەڵکو کێشەکە لەوەدایە هەموو تاوانەکە ببرێتەوە سەر عەرەب و ئایین، بێ گومان ئەوەیش بەر لە هەر شتێك زیانی بۆ ئەنفال خۆی دەبێت .

٢/1 گلەیی و گازندەکردن لە حکوومەت

زۆر جار پرسی ئەنفال و ژیانی قوربانییان لە مەینەتی و گوزەرانی خراپدا دەکرێنە کەرەستەی گلەیی و گازندەکردن لە حکوومەت. کردنی کارەسات و تراژیدیا بۆ بابەتی یاداشتنامە و وەرەقەی داواکاری و گلەییکردن لە دەزگا بەرپرسەکان و کاربەدەستانی شار و وڵات، لە ڕاستیدا هەمیشە پاڵنەرێکی مرۆڤدۆستیی لە پشتەوە نییە، بەڵکو:

أ- زۆر جار ژیان و گوزەرانی قوربانییان و کەسوکاری ئەنفالکراو و داواکارییەکانیان، دەکرێنە کەرەستەی نمایشی بۆ زۆر کەس و گروپ و ڕێکخراو و مێدیا...هتد، بوونی کرداری و واقیعیی خۆیانی پێ دەسەلمێنن.

ب- گلەیی و گازندەکردن لە حکوومەت واتە لە ئاست نادادی و زوڵم و پێشێلکاریی مافی مرۆڤدا هیچ هۆکارێکی تری بەرەنگاری لە ئارادا نییە و ئەوانەی گلەیی و گازندەکردن دەکات ناتوانن چاودێر بن بە سەر کاربەدەست و بەرپرسانەوە و بە واقیعی بیانخەنە بەر دەم لێپرسینەوە و دادگاییکردنەوە بۆیە ئەم پرسە وەك بابەتی ویژدانی و سۆز و بەزەیی بە کار دەهێنن.

ت- گلەیی و گازندەکردن لە حکوومەت لە پای ژیان و گوزەرانی قوربانییان و کەسوکاری ئەنفالکراو، واتای تێ نەگەیشتن لەوەی ژیانی شایستە و بەرزیی گوزەران و خزمەتگوزاری مافێکی سادە و ئاسایی هەر مرۆڤێکە نەك حەق و بەزەیی بە هۆی ئەو ڕووداوانەی بە سەریاندا هاتووە .

پ- گلەیی و گازندەکردن لە حکوومەت بۆ دابینکردنی شوێنی ژیان و مووچە و خزمەتگوزەرانی دەمانخاتە ئەو هەڵەیەوە کە ئەو زەبرە قورسە دەروونییەی لەو تراژیدیایەدا بە سەریاندا هاتووە نامێنێت یان کەم دەبێتەوە، ئەم جۆرە گلەیی و گازدانە و بەردەوام خووپێوەگرتن بە دووبارەکردنەوەیان دوورمان دەخەنەوە لە کارکردن بۆ ڕەخساندنی کاری فیکری و تیۆری و خوێندنەوەی سایکۆلۆژیای قوربانییانی زیندوو و ڕەخساندنی هەلومەرجی دەروونیی لە باربۆیان.

٣/1 بۆڵەبۆڵ و قسەی بێ بەها و مانا

ئەم جۆرە کارانە لە دوای زۆربەی ناخۆشی و کارەسات و تراژیدیاکانەوە دەردەکەون، ئەویش بەوەی هۆکاری شتێك بگەڕێنرێتەوە بۆ شتێکی بێ مانا یان نادیار یان ناواقیعی، وەك کەس کورد خۆی بە شایستەی ئەوە دەزانێت ئەنفال بکرێت، یان کورد بە نەتەوەیەکی پیس یان بێ بڕوا و دووڕوو و ناپاك و هەندێ سیفەتی خراپی دادەنێت و هەر ئەوانەیش بە هۆکاری ئەنفالکردن و تراژیدیاکانی تری دەزانێت، یان هەندێ جار دەیخاتە پاڵ هۆکاری ناوەهمی وەك ئەوەی خودا خۆشی ناوێت، یان خودا

لەگەڵ دوژمنانیەتی، ئەمانەیش هەموو بەرهەمی فیکری ناعەقڵانی و وەهمین، یان لە بنچینەدا بەرهەمی بێ بیرکردنەوە و واقیعبینین و توانای هەڵسەنگاندن و خوێندنەوەی ڕووداو و زەمینەکان کز و نائامادەیە، بەری عەقڵی نازانستین، کە بێ توێژینەوە و گەڕان و بیرکردنەوە، زوو هۆکاری ڕووداو و دیاردە و شتەکان و بۆ شتی وەهمی و نا واقیعی دەگەڕێننەوە.

٤/1 بازرگانیکردن:

زۆر جار کەس و لایەن و گروپ و ڕێکخراو هەن تراژیدیا و کارەساتەکان دەکەنە بابەتی بازرگانیکردن و دەکەنە بوارێکی باش بۆ دەستکەوت و بەرژەوەندیی مادیی و لەم شوێن و ئەو شوێن بەو ئامانجە بە کاری دەهێنن، ئەویش بەوەی هەست و سۆزی خەڵکانێکی پێ ڕادەکێشن و بە هۆی جووڵاندنی بەزەیی و سۆزی ئەو خەڵکانەوە لە چوارچێوەی هاوکاریی مرۆیی و یارمەتی و بەهاناوەچوون و کاری خێرخوازییەوە بابەتی تراژیدیا و کارەسات و ژیانی قوربانییان و لێقەوماوان بۆ کۆکردنەوەی هاوکاری و پارە بۆ خۆیان بە کار دەهێنن و لەم نێوەدا سوود لە نادامەزراوەیی و ناڕێکخراوەیی دەزگا بەرپرسەکان و لایەنەکانی تایبەت بەم پرسانە وەردەگرن و ئەو بۆشاییانەی هەستی نالێپرسراوێتیی ئەمانە دروستیان کردووە و بۆ ئەوان دەبێتە زەمینە و هەل بۆ ئەو کارانە، ئەمانەیش بە زۆری لە سەردوو ئاست دەکرێن:

أ- دەرەوە: لەو وڵاتانەی کە ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ تێیاندا چالاکن، یان خەڵکانی خێرخوازی زۆرە و توانای هاوکارییکردنیان هەیە کەسانێك یان گروپ و لایەن و ڕێکخراو و حیزب، تراژیدیا و کارەسات و بابەتی ژیان و گوزەرانی قوربانییان و لێقەوماوان و بێ خانەولانەکان بە کاردەهێنن بۆ ڕاکێشانی سۆز و بەزەییی خەڵکانی بیانی، یان سوود لە بواری کار و چالاکیی ڕێکخراوەکانی بواری هاوکاریی مرۆیی و فریاگوزاری و کۆمەکبەخش وەردەگرن و دەیکەنە بابەتی کاری ئەوان و خۆیان دەکەنە نوێنەری خەڵکی قوربانی و بەشمەینەت و دواتر بە هۆی ئەو بۆشاییە کارگێڕی و دامەزراوەییەی لە دەزگا بەرپرسەکانی ناوەوەی وڵات هەیە ئەمان ناهێڵن ئەو یارمەتی و هاوکارییانە بگەنە جێی خۆیان بۆ بەرژەوەندیی خۆیان بە کار یدەهێنن و گیرفانی خۆیانی لێ پڕ دەکەن.

ب- ناوەوە: لە ئاستی ناوخۆیش هەمان کار دەکەن، بەڵام ئەم جارە لەگەڵ جوڵاندن و هەستی مرۆیی و سۆز و بەزەیی، هەستی نەتەوەیی و ئایینیش بە کار دەهێنن و لە ژێر ناوی چالاکیی نیشتیمانپەروەری و ئاییندا، هاوکاریکردنی ژیانی لێقەوماو و قوربانییانی کارەساتەکان دەقۆزنەوە و دیسان بە هۆی ئەو بۆشاییە کارگێڕیی و یاساییەی لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا هەیە، ئەو هاوکارییانەی کۆ دەکرێنەوە، ناگەنە جێ و بە دەستی ئەوانە ناگات کە بۆیان دەنێررێت یان کەمێکی دەگات و ئەوانی تر دەچێتە دەست و گیرفانی ئەوانەی بازرگانیی بەو پرسانەوە دەکەن.

٥/1 پۆست و پلەوپایە

گەییشتن بە پۆست و پلەوپایە، گەر بە شێوەیەکی پسپۆڕی و لێهاتوویی نەبێت، هەروەها مەرجی یاسایی تێدا نەبێت و بۆ هەڵگرتنی لێپرسراوێتی نەبێت لە ئاست ئەو کێشە و کار و بەڕێوەبردنەی پەیوەستە بەو پۆست و پلەوپایەیەوە، ئەوا بە هەر ڕێگەیەك مرۆڤ بە هەر پۆست و پلەوپایەك بگات، کارێکی ناتەندروست و زیانبەخشە، چونکە لە وەها پرۆسەیەکدا، مرۆڤ پۆست و پلەوپایە بۆ بەرژەوەندیی خۆی بە کار دەهێنێت، نەك ئەو پۆست و پلەوپایەیەی بۆ خزمەت بەو شوێنە و کەسانی پەیوەست بەو ناوەند و کایەیەوە بێت. بێ گومان لە دۆخێکی وەها گشتیدا وەرگرتن یان دەستبەسەرداگرتنی پۆست و پلەوپایە بەو شێوەیە ئەوەی لێ بکەوێتەوە و ئەوە بەرهەمەکەی بێت، ئەی دەبێت بەکارهێنانی دۆسیە یان پرسی ئەنفال و ژیانی قوربانییان و گوزەرانی کەسوکار و نەوەکانیان بۆ بەدەستهێنانی پۆست و پلەوپایە چۆن دەرئەنجامێکی لێ بکەوێتەوە؟ دۆخێکی وا کە زیان بێت بەو شوێنە و بەو پیشە و بوارە و سیمای کارگێڕی و بەڕێوەبردن و پێشکەوتنی وڵات و ژیانی خەڵك بە هۆیەوە زیانیان پێ بگات و نەخۆشییەك بێت لە جەستەی شێوازی بەڕێوەبردن و پێشکەوتن و خزمەتکردن بە خەڵك، دەبێت بۆ ئەو پرس و دۆسیەیە چەندە کوشندە بێت، کە دەکرێتە پرد و هۆکارێك بۆ گەییشتن بە پۆست و پلەوپایەیەك، کە سەرەنجام ناشیرینکردنی پرس و دۆسیەکەی لێ دەکەوێتەوە.

لە ناوەندی ئیداری و بەڕێوەبردنی خەڵك و بوارە جیاجیاکاندا، کە یاسا ڕۆڵی خۆی بەتەواوی نەبینێت و سیستمێکی سەردەمییانەی دیموکراسی بۆ شێوازی بەڕێوەبردنی ژیانی خەڵك پەیڕەو نەکرێت، پۆست و پلەوپایەکان بە کەسانی پسپۆڕ و شارەزا پڕ ناکرێتەوە کە لە ڕێگەیانەوە خزمەتی ئەو بوارە و خەڵك بکەن، بۆیە کەسانێك کە چاویان لەم پۆست و پلەوپایانەیە بۆ ڕەوایەتیدان بەوەی کە شایەنی ئەو شوێنانەن و بۆ ئەوەی بە ئاسانی و زوو بەو پۆست و پلەوپایانە بگەن، دێن و پرس و کەیسی ڕەوا بە کار دەهێنن و ناڕەوایەتیی کارەکەیانی پێ دادەپۆشن، دێن لە ڕێگەی سۆز و زوڵمی ناو پرسێکی وەك ئەنفال، ڕق و تووڕەییەك گەر هەبێت لە ئاست ناشایستەیی خۆیان بۆ ئەو پۆست و پلەوپایانە ناهێڵن و خۆیان بە شایستەی ئەو شوێنانە دەناسێنن.

٦/1 هەڵبژاردن

لە سیستمی دیموکراسی و هەر سیستمێکی تردا، هەڵبژاردن جۆرێکە لە ململانێ و کێبرکێی کۆمەڵێك کەس ئیتر نەیاربن کە دژ و سەرسەختی یەك بن، یان تەنانەت بە تەواوی لە یەك بچن. هەڵبژاردن چ لە ئاستێکی گەورە و فراواندا بۆ بەڕێوەبردنی وڵات بێت، یان تەنها لە ناو فەرمانگە یان شار و شارۆچکەیەکدا بکرێت، بۆ ململانێ و سەرکەوتنە بە سەر خەڵکانی تردا، بۆ ئەوەی دوا جار ئەوانەی سەر دەکەون پۆست و پلەوپایە بە دەست بهێنن. بەکارهێنانی پرسی ئەنفال بۆ هەڵبژاردن، خزمەتکردنە بە لایەنی بەکارهێنەر بۆ بردنەوە لە هەڵبژاردن نەك بە پرسەکە، بچووککردنەوەی پرسەکەیە بۆ خزمەتکردن بە لایەنێك، گروپێك یان تەنانەت کەسێکی دیاریکراو، داماڵینیەتی لە ڕەهەندێکی گشتی و پرسێکی هەمووان، کە خەمی هەموو تاکێك بێت لە هەر شوێنگە و بەرپرسیارێتییەکەوە کە کاری بۆ بکات، ئەوانە لە ململانێی هەڵبژاردندا پرسی ئەنفال بە کار دەهێنن، هەرگیز بۆیان گرینگ نییە چەندە ئەم پرسە بچوك دەکەنەوە، ئەوەی بۆیان گرینگە چۆن لە ململانێکەدا بە هۆی ئەو پرسەوە سەر بکەون و دەزانن بۆ ئەوەی پێوەندییەکی پتەو لە نێوان کاندید و دەنگدەران هەبێت و خەڵك دەنگ بەوانە بدەن کە خۆیان هەڵدەبژێرن پێویستە ڕایەڵێك لە سۆز و بابەتی ویژدانی و بەزەیی دروست بکەن و بەمەیش خۆیان لە ناو دڵی دەنگدەراندا خۆشەویست بکەن.

٧/1 حیزبایەتی

حیزب زۆر جار لە سەر پیرۆزییەکانی خەڵك و نەتەوە و مرۆڤ دەژی، لە ڕێگەی ئەم پیرۆزییانەوە ڕەوایەتی بە کار و بەرنامەکانی خۆی دەدات، تراژیدیاکانی نەتەوەیش جۆرێك لە پیرۆزی و ڕەوایەتییان تێدایە و کەرەستەی گرینگن بۆ ڕاکێشانی سۆز و هەستی ئەوانی تر، بۆیە ئەم جۆرە بەکارهێنانانە هەر لە بنەمادا ناتەندروست و نەشیاون، چونکە بەرنامە و کار و پلانی حیزب دەبێت خۆیان بە هێزی ناوەکی و ڕاستودروستیی خۆیان، خۆیان بسەلمێنن، هێزی خۆسەلماندنیان لە هاوچەرخێتی و ڕوونی لە خزمەت بە خەڵك و مرۆڤدۆستیی لە تیۆر و خزمەتکردن لە پراکتیکدا وەربگرن، نەك لە سەر پیرۆزییەکانی خەڵك و نەتەوە و ئایین و... هتد بژین. بە دڵنیاییەوە هەر جۆرە بەکارهێنانێکی پرسی ئەنفال لە کار و تەکتیك و ستراتیژی حیزبایەتیدا ناشیرین و نامرۆییانەیە و زیانگەیاندنە بە پرسەکە.

٨/1 پاککردنەوەی ڕابردووی خراپ

بەکارهێنانی پرسی ئەنفال وەك تراژیدیایەك لەوەوە کە هەمیشە تراژیدیا دیوێکی مرۆڤایەتیی هەیە، هەمیشە قوربانییەکانی ناوی پاك و بێ گوناهن، ئەو سیفەتانەی پرسی ئەنفالیش وەك ڕووی مرۆڤانە و پاکی و بێ گوناهیی قوربانییەکانی، دەسەڵاتێك یان چەکێکی ڕەمزی دەدات بەوانە تا خۆیان وەك مرۆڤدۆست و پاك و بێ گوناە پیشان بدەن، یان بڵێن لە هەر بە بنچینە و سەرەتا و کۆتایی وان و مشتومڕ هەڵ ناگرێ، ئەم دۆخەیش وا دەکات ئەوانەی بیانەوێت ڕابردووی خراپی خۆیان بسڕنەوە، یان لە بەر چاوی ئەوانی تر لای ببەن و نەهێڵن ببینرێت، دێن و ئەم پرسە بە کار دەهێنن، بە نووسین و دروشم و وتاری ڕاگەیاندن و لێدوانی ئەملاولا و گوتاری جەماوەریی بەرگریی بێ کردار و دروشماوی لە پرسی ئەنفال دەکەن، دەیکەن بە وێردی سەر زاریان و پەیتاپەیتا لە بۆنەکاندا دەیڵێنەوە، ئەمەیش تەنها بۆ پاککردنەوەی ڕابردووی خۆیان و سڕینەوە و نەهێشتنیەتی لە بەر چاوان.

تەوەری دووەم: ئەنفال و کاردانەوەکانی

کارکردن لە سەر ئەنفال چ وەك پرسێکی سیاسی و وەك کەیسێك لە سەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوە یان لە چ وەك پرسێکی کۆمەڵایەتی و دەروونی و ئابووری و... هتد، بێت، بە نووسین بێت یان بە وتاری ڕۆژنامەگەری و کاری مێدیایی، یان بە چالاکیی مەدەنیی و کاری ڕێکخراوەیی و مرۆیی و یاسایی، کۆمەڵێك کاردانەوە و دەرکەوتەی دەبێت، کاردانەوەکانی جۆراوجۆر دەبن و هەندێکیان باش و هەندێکیان خراپ دەبن، هەندێکیان زیان لە پرسەکە و هەستی قوربانییان و مرۆڤدۆستان دەدەن و هەندێکی تریان دەچنە خزمەت کەیسەکە و لە ئازار و زام و کۆژیانەکانی قوربانییانی زیندوو و کەسوکار و نەوەکانیان نزیك دەبن، کە لێرەدا بە کورتی بۆ خۆلادان لە دووبارەکردنەوەی باسکردنەوەی ئەوانەی گوتراون بە کورتی لە چەند دانەیەکیان دەدوێین:

1/2 کاردانەوەکانی لە سیاسەتدا

ئەنفال بە دڵنیاییەوە پرسێکی سیاسیی گرینگە و ڕووداوێکی سیاسییش بووە و ڕووی داوە، بەڵام ئەوەی لێرەدا گرینگ بێت ئەوەیە چۆن ئەو پرسە سیاسییە دەجووڵێنرێت و سیاسەتمەدارەکانی کێن و، بە چ میتۆدێکی سیاسییانە کارلەگەڵ ئەنفالدا دەکەن، لە هەموویشی گرینگتر ئەوەی بە بیانووی کاری ناشیرینی سیاسەتمەدارەکانەوە، ئەم پرسە لە سیاسەت نەخرێت و تەنها نەکرێتە پرسێکی مرۆیی و خێرخوازی و نەکرێتە مەیدانێك تەنها بۆ توێژینەوەی ئەدەبی و دەروونی و ئابووری..هتد، لە

پێوەندیی ئەنفال و سیاسەت یان کارکردنی ئەنفال لە ناو سیاسەتدا گرینگە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی لای خوارەوە بکرێت:

أ- زۆر جار ئەنفال لە ناو سیاسەتدا وەك هۆكارێك بۆ تووڕەیی لێ دەڕوانرێت، ئەمەیش وەك جۆرێك لە کاردانەوەی خراپ لە بەکارهێنانی ئەنفال دادەنرێت، چونکە تووڕەیی سیاسەتێکی کاتی و تێپەڕو زوو هەڵچوو دەسازێنێت، کە تەنها جۆرێك لە توندڕەوی و ڕق لە ئاست ئەوانی تر (عەرەب، ئایین، حووکمەتی تر و دونیا)دا دروست دەکات، نەك گۆڕانی پرسەکە و ڕاکێشانی بەرەو دۆخی باشتر، تووڕەیی لە سیاسەتی کارکردن بۆ پرسی ئەنفال، واتە بیرنەکردنەوە و قووڵا کار نەکردن لە ناو پرسەکەدا، کە سەرئەنجام بۆ ماوەیەکی زۆر وەك خۆی یان خراپتر لە دۆخی خۆی دەهێڵێتەوە.

ب- زۆر جار بە ناوی کاری مرۆیی و خێرخوازی و گۆڕینی پرسی ئەنفالکراوان و قوربانییان بۆ بابەتی داواکاری ژیانی شایستە و خزمەتگوزاری و مووچە و شوێنی ژیان و...هتد، پرسی ئەنفال لە سیاسەت دەخرێت، لە سیاسەتخستنی هەر شتێك خۆی لە خۆیدا سیاسەتێکی ئەو سیاسییانەیە کە خۆیان لە بەرپرسیارێتی دەدزنەوە و ئەستۆی خۆیان لە هەموو گوناه و تاوانێك پاك دەکەنەوە و پرسەکە بە لاڕێدا دەبەن و و هەندێ جاریش بازرگانیی پێوە دەکەن و دۆخێکی وا دروست دەکەن، کە کەس ئارەزوو و ئومێدی بە کارکردن نەبێت تێیدا.

ت- سیاسەت دوو دیوی هەیە، هەم توانای گۆڕینی جیهانی هەیە و هەم توانای هێشتنەوەی، هەم دەتوانێت خراپتری بکات و هەم باشتر، بەکارهێنانی ئەنفال وەك پرسێکی سیاسی، دەکەوێتەوە سەر سیاسەتمەدارەکانی. ئەوەی دەبینرێت کەمتر لە واقیعی ئەنفالدا سیاسەت باشترکردنی ژیانی قوربانییانی زیندوو و نەوە و کەسوکاریان بووە و بە ئاستەم هەلومەرجی ژیانیان لە ترس و چاوەڕوانی و کێشەی دەروونی و یاسایی و ئابووری گۆڕیوە، بۆیە دەتوانین بڵێین سیاسەتمەداران پرسی سیاسیی ئەنفالیان بۆ هێشتنەوەی ئازارو مەینەتییەکانی قوربانییان بە کار هێناوە.

پ- بەکارهێنانی پرسی ئەنفال لە ناو سیاسەتدا پێویست بوو بە ڕەخنەگرتن لە سیاسەتمەدارەکانی دەست پێ بکات، سیاسەت خۆی ڕەخنەی سیاسییە لە سیاسەتمەدارەکانی بۆ دروستکردنی کاریگەرییەکی دیالەکتیکی و گۆڕین و بەرەوپێشچوونی دۆخی سیاسی و ژیانی خەڵك، نەك بوونی پرسێکی سیاسی وەك ئەنفال یان هەر پرسێکی تر بە داردەست و ئامرازی دڵخوازی سیاسەتکردنی خۆیان و چۆنیان بوێت بەو شێوەیە هەڵی بسووڕێنن .

ج- بەکارهێنانی کەیسی سیاسیی ئەنفال لە سەر ئاستی دەرەوە و وڵاتانی جیهان، زیاتر بۆ لە سیاسەتخستنی کەیسەکە بووە ئەویش بەوەی پرسەکە کراوە بە بابەتی مرۆیی و بۆ سەرنجڕاکێشانی ئەوانی تر و جووڵاندنی سۆز و بەزەییان بووە بە لای دۆخی قوربانییان و سەختیی ژیانیان، لە دوا جاردا ئەوەیش بازرگانیکردن بە کەیسەکەی لێ کەوتۆتەوە.

٢/2 کاردانەوەکانی لە مێدیاکان

چ لە سەردەمی ڕوودانی پرۆسەی ئەنفال و چ لە سەردەمی دوای پرسەی ئەنفالدا، لە مێدیای بیستراو و بینراو و نووسراودا پرۆسەی ئەنفال ڕەنگدانەوە و کاردانەوەی هەبووە. لە سەردەمی ڕوودانی ئەنفالدا یان ڕاستەوخۆ دوای کۆتاییهاتنی پرۆسەکە لە ڕۆژنامەکانی حکوومەتی عێراقدا باس لەو پرۆسەیە کراوە و شانازیی بە سەرکەوتنەکانی سوپای عێراق لەو پەلامارە کراوە، ڕۆژنامەکانی عێراق ئەو سەردەمە لەوانە (هاوکاری) کە بە کوردی دەردەچوو، (الپورە)[41] یش بە عەرەبی دەردەچوو، هەر دووکیان چەندین (هەواڵ، ڕاپۆرتەهەواڵ، بروسکە، چاوپێکەوتن، وتار و سەروتار) یان لە سەر پرۆسەکانی ئەنفال بڵاو کردوەتەوە، بروسکە و پیرۆزبایی سەرکەوتنی ئەو شاڵاوانەیان بڵاو کردوەتەوە و، چەندین چاوپێکەوتنیان لەگەڵ: جاش، موستەشار، سەربازی عێراق، سەرکردەی سەربازی، کەسایەتی سیاسی و تەنانەت خەڵکانی ئاساییدا ساز داوە و پەخشیان کردووە و بە شێوەی وەسف و زانیاری و پێداهەڵگوتن باسیان لەو پرۆسەی ئەنفال کردووە، بێ گومان بەشێکی ئەم کارە ڕۆژنامەوانییانە لە مێدیای بیستراو و بینراو (ڕادیۆ و تەلەفزیۆن)ی عێراق بڵاو کراوەتەوە، بەڵام مێدیای جیهانی لەو سەردەمەدا پێ ناچێت هیچی لە سەر ئەو پرۆسەیە بڵاو کردبێتەوە، لە بەر ئەوەی ئەو سەردەمە پرۆسەی ئەنفال وەك کەیسێکی تاوان نەگەیشتبوە سەر مێزی هیچ دادگا و ڕاگەیاندنێکی جیهان تا بەشێوەیەك لە شێوەکان باس بکرێت و ڕەنگ بداتەوە، بەڵام لە دوای ساڵی ساڵی 1991 و ڕاپەڕینی کوردی باشووری کوردستان و دەرکەوتنی مێدیای نووسراو بیسراو و بینراو هەر زوو پرسی ئەنفال بووە بابەتی ڕۆژنامەوانی و مێدیا، بەڵام ئەم کارە بێ جگە لە کێشە لە ڕوانینی سیاسی و کۆمەڵایەتیی و ڕۆشنبیریی کورد بۆ پرسی ئەنفال، خودی گرفتەکانی مێدیا و ڕاگەیاندنی کوردی زەمینە و هۆکاری خراپیی دەرکەوتنی پرسی ئەنفال بوون لەم ڕاگەیاندنەدا کە لێرەدا بە کورتی ئاماژە بۆ چەند خاڵێك دەکەین:

أ- عەقڵی ڕۆژنامەوانیی کورد، هۆکاری ڕۆژانە و کتوپڕی بۆ دیاردەکان دادەنا و ڕاستییە زوو تێپەڕو خێرا بینراوەکانی وەك دوا ڕاستی و تەنها هۆکاری حەقیقی پەخش دەکرد، بۆیە بەم شێوەیە

---

[41]- بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: ئەسعەد جەباری، ئەنفال لە میدیاکانی بەعسدا، چاپی یەکەم، دەزگای ڕۆشنبیریی جەمال عیرفان، سلێمانی، 2015، ل44.

پرسی ئەنفالی لە خوێندنەوەی تیۆری و تەئویلی قووڵی دوور خستەوە.

ب- ڕاگەیاندنی کوردی لە ئاست پرۆسەی ئەنفالدا کەمتر یان نزیك لە هیچەوە کاری لە سەر بونیادی سەرهەڵدانی ئەنفال و زەمینەی کەلتووری و سیاسی و کۆمەڵایەتیی ئەو ڕووداوە کرد، سیستم و کۆی فەزای گشتیی نەبینی، تەنها لە ئاستی ژمارەکان و چۆنێتیی ڕووداوەکە و قۆناغەکانی پەلامار و بکەرەکانی و ئەو شتانەی تێیاندا بە کار هات، کاری کرد .

ت- ڕاگەیاندنی کوردی لە ڕێگەی کاری تەقلیدی و زۆر دووبارە و سادە و ڕووکەشانەوە، ئەو سام و ترسەی لە جەوهەری پرۆسەکەدا هەبوون، هێوری کردنەوە، بە هۆی بەردەوام پەخشکردن و کارکردن لە یەك ئاست و خوولانەوە لە یەك بازنەدا و بێ قووڵبوونەوە، کارەسات و تراژیدیاکانی لە شۆك و هەژان خاڵی کردەوە.

ئەمانە و چەندین کەموکوڕیی تر لە مێدیای کوردیدا کە نەیتوانیوە پرسی ئەنفال لە ئاستی ناوخۆ بەرەو سارێژکردنی برینەکان و ناساندنی زەمینەی ڕوودانی بەرێت، لە ئاستی دەرەوەیش نەیتوانیوە ئەم پرسە وەك کەیسی جینۆساید بە دونیای بناسێنێت و سەرنجی دونیای بە لادا ڕابکێشێت، بەڵام میدیای جیهانی تا لە دوای ڕووخاندنی دەسەڵاتی حیزبی بەعس لە عێراق لە لایەن ئەمریکاوە لە ساڵی ٢٠٠٣ و، دوا ئەو کاتەی ئەنجومەنی کاتیی بەڕێوەبەردنی عێراق دروست کراو ئەم ئەنجوومەنەیش لە 8ی ئازاری 2004 دا دادگای باڵای تاوانەکانی لە عێراقدا دامەزراند، کە ئەم دادگایە بۆ دادگاییکردنی بەرپرسانی باڵای حزبی بەعس بە تاوانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ و تاوانی جەنگ و کۆمەڵکوژی دامەزرا، تاوانی ئەنفالیش یەکێك بوو لەو دۆسێیانە و بە هۆی ئەم دادگاییکردنەوە پرسی ئەنفال کەوتە بەر چاوی مێدیای جیهانی و لە جیهاندا ئەم ئەنفال وەك تاوانێکی گەورە کە حکوومەتی عێراق دژی کورد ئەنجانی دا، بیسترا.

٣/2 هەڵوێستی ڕۆژانە

هەڵوێستی ڕۆژانە بووە بە دیاردەیەکی ڕۆژانە و زۆر کەس و ڕۆشنبیرو سیاسی و خاوەنی پیشەی تر لە ئاست هەموو ڕووداو و پرسەکاندا کردوویانەتە دیفاکتۆیەك و دۆخێکی دروونی و فشارێکی عەقڵییان دروست کردووە کە هەر دەبێت هەموو کەسێك، بە تایبەت ئەوانەی سیاسیین، یان ڕۆشنبیر و ڕاگەیاندنکار و کەسایەتیی دیارن، هەر دەبێت لە سەر ئەو دیاردە و ڕووداوەی لە ئارادایە شتێك بڵێن یان بنووسن و هەڵوێستی خۆیان در بخەن، ئەنفال وەك پرسێکی سیاسی کە زەمینەی ڕوودانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کەلتووری و...هتد، بووە و بۆ تێگەییشتن لێی خوێندنەوەی تیۆری و تەئویلی قووڵی دەوێت، بێ گومان هیی ئەوە نییە، تەنها بە ڕستەیەکی سادە و بێ قوڵایی و تەنها بە وتار و ڕاگەیاندنی بۆچوونێکی ساکار مرۆڤ پاڵی لێ بداتەوە و هەست بە وێژدانێکی ئاسوودە بکات، کە ئەرکی خۆی لە بەرانبەر ئەم پرسەدا بە جێ گەیاندووە و ئەوەی لە سەری بووە کردوویەتی، دەربڕینی هەڵوێست وەك پیشەیەکی ڕۆژانەی زۆر کەس لە ئاست پرسی ئەنفالدا کۆمەڵێك گرفتی هەڵگرتووە، لەوانە:

أ- هەڵوێستوەرگرتن و بەردەوام دووبارەبوونەوەی لای ڕۆشنبیر و سیاسی و کەسایەتییە ئەکادیمییەکانی کورد و دەرکەوتنی لە پانتایی ڕاگەیاندن و ناوەندەکانی ترەوە، جێگەی بە چالاکی فیکری لێژ کردووە و بە جۆرێك خۆی وەك کارێکی مەعریفی و ڕۆشنبیریش ناساندووە.

ب- هەڵوێستوەرگرتن زیاتر بۆ ڕەزامەندییوەرگرتنە لە لایەن ئەوانی ترەوە، واتە فشارێکە دەروونی و دەرەکییە بۆ ئەوەی ئەوانی تر ئەو کەسە پەسەند بکەن، واتە هەڵوێست وەرگرتن جهانبینییەکی قووڵی لە پشت نییە، گوزارشت لە بیرکردنەوە و ڕامانی جدی ناکات .

٤/2 دروشم

دروشم ڕاگەیاندنی جۆری بیرکردنەوەی لایەنێکی دیاریکراوە، پرۆسیەك نییە کە تاك خۆی پێی هەڵسێت، بەڵکو بەیانکردنی جۆری ئایدیای لایەن، حیزب، ناوەند، حکوومەت و ڕێکخراوە و...هتد، پرسی ئەنفال زۆر جار لە چواچێوەی دروشمەکاندا دەردەکەون و دەخرێنە ڕستە دروشماوییەکانی گروپ و لایەن و حکوومەت و حیزب و...هتد، بییەوەئەو ڕستانە زۆر جار بە شێکی زۆر پرسەکە بەیان دەکەن و کێشەکان دەخەنە بەر دیدە و گوێ، هەندێ جار، داوای دۆزینەوەی گۆڕە بە کۆمەڵەکان دەکەن، داوای هێنانەوەی ڕووفاتی ئەنفالکراوان دەکەن، چاککردنی ژیانی قوربانییانی زیندوویان دەوێت، دەیانەوێت مووچە و شوێنی نیشتەجێبوون بۆ کەسوکاری ئەنفالکراوان دابین بکرێت، هانی ناوەندە بەرپرسەکان دەدەن پرسی ئەنفال وەك کەیسی جینۆساید بە جیهان بناسرێت، داوای کۆنفرانسی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی دەکەن بۆ ئەو مەبەستە، داوا دەکەن گوندەکان ئاوەدان بکرێتەوە، تاوانبار و سەرۆك جاشەکان دادگایی بکرێن و سزا بدرێن، ئەنفال وەك وانەیەکی خوێندن بە منداڵانی کورد بدرێت، لە زانکۆکان بەشی تایبەت بەو کێرسە بکرێتەوە، کۆمەڵناسان و دەروونناسان کاری جیدی لە سەر بکەن، بەردەوام کتێب و توێژینەوەی لە سەر بەرهەم بهێنرێت و بۆ

زمانەکانی جیهان وەربگێڕرێن، مۆزەخانە و مۆنۆمێنتی شیاوی بۆ دروست بکرێت، فیلمی سینەمایی لە سەر بەرهەم بهێنرێت و تێکستی ئەدەبی گەورەی لە بارەوە بنووسرێت، ئەمانە و چەندین دروشمی تر، بەڵام دروشمەکان ئەوانیش کۆمەڵێك کێشەیان هەیە:

أ- دروشم زیاتر لە قسەی بێ کردار دەچێت، ئەوەی بەیان دەکرێت بۆ ئەوانی تر پیشان دەدرێت، واتە لایەنێك، گروپێك، حیزبێك... هتد، ڕستەیەکی دروشماویی ڕادەگەیەنێت، خۆی وا دێتە بەر چاو کە ئەرکی خۆی بە جێ گەیاندوە و ئەوە ئەوانی ترکە دەبێت ئەو کارە بکەن، بۆیە دروشم بە زۆری لە ناو ڕستەیەکی بەیانکراودا دەمێنێت و هەر دەگوترێت و دەگوترێتەوە و نابێت بە کردار.

ب- دروشم سیفەتی بێ قوڵبوونەوە و لێپێچینەوەی هەڵگرتووە، تەنها لە رووکارێکی سادە و سەرپێییدا ئاماژە بۆ شتێکی دەکات و بەدواداچوون ناکات، بۆ نموونە کاتێك لە سەر لافیتەیەك دەنووسرێت: پێویستە تاوانبارانی کەیسی ئەنفال دادگایی بکرێن و سزا بدرێن، خاوەن دروشمان ناپرسن و و بە شوێن ئەوەدا ناچن، کێن تاوانباران، لە کام دادگا، دادگایی بکرێن و کێ سزایان بدات .

ت- دروشم ڕۆڵی سادە کردنەوە و ئاساییکردنەوەی کارەسات و تراژیدیاکان دەدات و وەك ڕووداوێك کە شۆك و سەرسامی هەڵناگرێت دەخاتە بەر چاوی هەمووان.

پ- هەندێ جار دروشم ڕۆڵی دەبێت لە سواندن و زراندنی کەسێك یان پرسێکی گرنگ و لە بەرئەوەی ئەوانی ئەو دروشمانە بەرز دەکەنەوە بەشێوەیەك خۆیان لە بەر چاوی ئەوانی تردا دزێون بۆیە پرسەکەیش دزێو دەکەن و لە بەر چاوی خەڵکی دەخەن.

ئەنجـام

لەم توێژینەوەیەدا (ئەنفال- شوناس و ڕەهەندی مێژوویی و دەرهاویشتەکانی) شوناس و ڕەهەندی مێژوویی ڕاستەقینەی و دەرهاویشتەکانی ئەنفالمان خستوەتە بەر باس و توێژینەوەوە، ئەوەی وەک دەرەنجام بەدەستمان هێناوە لە بەشی یەکەم دا لە ژێر ناوی (ئەنفال: شوناس و ڕەهەندی مێژوویی)، لە ڕێگەی دەرخستنی شوناسێکی هەمەلایەنەوە بۆ (ڕەهەندی زمانی، ڕەهەندی زاراوەیی، ئەنفال و ئایین، قوربانیانی ئەنفال، ڕزگاربووانی ئەنفال، نەوەکانی ئەنفال، شایەتحاڵەکان، تاقانەکان، گۆڕی بەکۆمەڵ، بیابان، بیسەروشوێنکردن، ئۆردووگای زۆرەملێ، بەعس، جاش(ئەو ڕەهەندە مێژووییەمان نیشان داوە کە:

١ -کورد لە ساتی ئەنفالدا لە شکست و پاشەکشێدا بوو، ئەنفالکراوان و ئەو شوێنانەی ئەنفال کران لە پەراوێزی کۆمەڵگای کوردیدا بوون.

٢ -ڕژێمی ئەنفالچی لە ساتی بەهێزی و گەشەی سەربازی و سیاسیدا بوو.

٣ -کۆمەڵگای نێودەوڵەتی ئاگای لەو کارەساتە نەبوو، پێوەندیشی لەگەڵ ڕژێمی ئەنفالچی باش بوو.

دواتر لەم دەرەنجامانەوە بەرەو بەشی دووەم ڕۆیشتووین (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی) کە لە دوو تەوەردا ئاکامی نێگەتیڤی ئەو دەرکەوتە و بۆچوونە هەڵانەمان دەرخستوە کە لە ئاست ئەنفالدا لە بیرکردنەوەی ئێمەدا ئامادەن و زۆر جار لە کاتی بەکارهێنانی چەمك و دۆسیەی ئەنفالدا بە بەهێزی دەردەکەون، کە زیاتر لەم خاڵانەدا دەر دەکەون:

١ -ڕەخنەی شەرمن لە عەرەب و ئایین بەوەی کە ئەوان خاوەنی بیرۆکەی ئەنفالن و لە بەرانبەر ئەنفالی کوردیشدا بێهەڵوێست بوون.

٢ -گلەیی و گازندە لە حکومەت، بۆڵەبۆڵ و قسەی بێ بەها و مانا، وەک بنەما بۆ خۆدزینەوەی لە ئەرک و بەرپرسیارێتییە ئەخلاقی و مرۆیی و ڕووناکبیرییەکان بەوەی کە هەر دەبێت ئەوان ئەرکی خۆیان ڕاپەڕێنن و هەموو کارو بەرپرسیارێتی.

٤ -بەکارهێنانی چەمک و کەیسی ئەنفال بۆ بازرگانیکردن، پۆست و پلە و پایە، هەڵبژاردن، حیزبایەتی، پاککردنەوەی رابردووی خراپ.

بە دوای ئەوەیشدا بەو دەرەنجامە گەیشتووین کە بەکارهێنانی خراپ لە ئاست ئەنفالدا، لە سیاسەتدا بۆ بەکارهێنانی وەک کارت و فشار و وەک هۆکارێک بۆ ڕەوایەتیبەخشین بە سیاسەت و تەنانەت سیاسییەکان بووە، کاردانەوەکانی لە مێدیاکاندا ئەوە بووە کە وەک کەرەستە و هۆکارێک بۆ گەرمکردنی ڕاگەیاندن و بۆنە و یادکردنەوە بەکار هاتوە، لەسەر ئاستی تاک و بۆ سیاسییەکانیش وەک هەڵوێستی ڕۆژانە بەکارهاتوە و لە ناوەرۆکێکی فکری و مەعنەوییەوە بوەتە دروشم.

سەرچاوەکان

-قورئانی پیرۆز

یەکەم: کوردی

أ -کتێب:

١ -ئەحمەد کاکە مەحموود ، تەفسیری ڕامان لە مانا و مەبەستەکانی قورئان، چاپی یەکەم، نەشری ئیحسان، تاران، 2007.

٢- ئەسعەد جەباری ،ئەنفال لە میدیاكانی بەعسدا، چاپی یەكەم، دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان،سلێمانی، 2015 .
٣- ئەلبێرت عیسا(د)، خوێندنەوەی بەعس بۆ فاشیزمی مێژووی، چاپی یەكەم، چاپخانەی روون، سلێمانی، 2004.
٤ -بەختیار عەلی، چێژی مەرگدۆستی، پرۆژەی كۆكردنەوەی كۆی بەرهەمە تیۆرییەكان، بەرگی یەكەم،چاپی دووەم، ناوەندی رۆشنبیری و هونەری ئەندێشە، چاپخانەی تاران، 2015 .
٥- تەها سلێمان، تاوانی ئەنفال- زانیاری و دیكۆمێنت، چاپی یەكەم، دەزگای لێكۆڵینەوە بۆ جینۆساید و ئەنفال، سلێمانی، 2015.
٦- ڕەحمان نەقشی (كۆكۆدنەوە و ئامادەكردن)، پێشمەرگە نیشانەی بەرخۆدانی میللەتێكە، كۆمەڵێك بابەت و نووسراوە بە بۆنەی رۆژی هەڵكردنی ئاڵا و پێشمەرگە، 2016.
٧- ڕەحیمی قازی(د)، پێشمەرگە (ڕۆمان)، چاپی سێیەم ، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوكردنەوە،هەولێر، 2008 .
٨- عارف قوربانی (ئامادەكردن و چاوپێكەوتن)، تەیموور تاكە رزگاربووی گۆری بە كۆمەڵی ژن و مناڵە ئەنفالكراوەكان، چاپی یەكەم، چاپخانەی كارۆ، سلێمانی، 2013 .
٩- عەدالەت عومەر ساڵح، ئەنفال و ئافرەتی كورد، چاپی یەكەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر،2008.
١٠- كەنداڵ قاسملۆ و هەندێكی تر، گەلێكی پەژموورده و نیشتیمانێكی پەرت، چاپی یەكەم، ئێران، 1998.
11- كۆمەڵێك نووسەر (نووسین و وەرگێڕان)، كێشەی سوبێكت، كتێبی یەكەمی گروپی نێگەتیف،دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠١٤ .
12- مەلا محەممەدی كۆیی(مەلای گەورە)، تەفسیری كوردی لە كەلامی خوداوەندی، بەرگی سێیەم، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی، 2009.
13- مەهاباد قەرەداغی، كاریگەرییە دەروونی و كۆمەڵایەتییەكانی ئەنفال، توێژینەوەیەك بۆ بەجینۆسایدناساندنی گەلی كورد، لە بڵاوكراوەكانی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، 2008.
14- میدڵ ئیست وۆچ (ئامادەكردن)، جینۆساید لە عێراق و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر كورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: سیامەندی موفتی زادە، چاپی یەكەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، ساڵی 1999.
15- میدڵ ئیست وۆچ(ئامادەكردن)، جینۆساید لە عێراقدا، پەلاماری ئەنفال بۆ سەر كورد، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق، چاپی یەكەم، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان،سلێمانی 2004 .
16- ناسری سوبحانی، بەندایەتی، پوختەی 13 شریتی بەندایەتی، چاپی سێیەم، دەزگای بەرهەم بۆ بڵاوكردنەوەی بەرهەمەكانی سوبحانی، سلێمانی، 2007 .
17- ناسری سوبحانی، خوداناسی، ئامادەكردنی: ئارام محەمەد و ئیسماعیل باقی، چاپی یەكەم، سلێمانی، 2011.
18- نەوشیروان مستەفا ئەمین، خولانەوە لە ناو بازنەدا- دیوی ناوەوەی رووداوەكانی كوردستانی عێراق1985-1988، چاپی دووەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999 .
19- نیزامەدین عەبدولحەمید، تەفسیری گوڵشەن، بەرگی یەكەم، چاپی دووەم، بڵاوكراوەی نەشری ئیحسان، تاران، 2007.
20- هەژار عەزیز سورمێ، كورد و جینۆساید و ئیبادەكردن.. هەڵوێستی یاسای نێودەوڵەتی، چاپی یەكەم چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، 2006 .
21- یوسف دزەیی، ئەنفال، كارەسات، ئەنجام و ڕەهەندەكانی، چاپی یەكەم، دەزگای توێژینەوە و بڵاوكردنەوەی موكریانی، هەولێر، 2001.

ب- گۆڤار:
1- گۆڤاری ڕەهەند ژمارە 7، ساڵی 1999.

ت- پێگەی ئەلیكترۆنی:
1- http://rudaw.net/mobile/sorani/kurdistan/1404201410#sthash.
٢- http://genocidekurd.com/ku/babati/702
٣- http://knwe.org/Direje.aspx?Jimare=26105&Cor=7&Besh=Araste

دووەم: عەرەبی:
أ-كتێب:
١ -ابن الاثیر، الكامل فی التاریخ، تحقیق: عبدالله القاظی، ج٢، الطبعه الپانیه، دار الكتب العلمیه،بیروت، ١٤١٥هـ .
٢ -ابن كثیر، البدایه والنهایه، ج٧، مكتبه المعارف، بیروت.
٣ -احمد بن محمد بن علی المقری الفیومی، قاموس اللغه كتاب المصباح المنیر،الجزء السادس.
4- احمد هاشم (د)، معجم السیاسین العراقیین، الطبعه الاولى، بیروت، 2012 .
٥- أیمن عبدالعزیز جبر، كتاب تفسیر روائع البیان لمعانی القران، راجعه: د.أحمد نوفل و د.أحمد شكری، ط2، دار الارقم ، عمان، 1997 .
٦- بهزاد علی ادم (اشراف واعداد)، الانفال - قرار محكمه- ، الطبعه اولى، 2014.

٧- بطرس البستانى، محيط المحيط- قاموس المطول للغه العربيه- ، مكتب لبنان، بيروت، 1977 .

٨- جون روبرت، حرب العصابات المقاومه بديل عن الحرب، ترجمه: ايهاب كمال، مجمج الطبعه، القاهره، 2006.

9- هيومان رايتس وتش و اطباء من اجل حقوق الانسان (اعداد)، قبور غير هادئه، بحث عن المفقودين فى كردستان العراق، ترجمه عه الانكليزيه: محمد حمهصالح توفيق، دار الترجمه، السليمانيه، 2004 .

10- حنا بطاطو، العراق - كتاب الثالث - ، ت: عفيف الزرار، ط2، مؤسسه الابحاث العربيه، بيروت،1999.

١١ - طه بابان(القاظى)، القبور الجماعيه و مأسيها فى العراق، سليمانيه، 2013.

١٢ - الطبرى، تاريخ الامم والرسل والملوك، جـ٢، الطبعه الأولى، دار الكتب العلميه، بيروت، ١٤٠٧هـ

١٣ - مجدى كامل، وراو كل دكتاتور طفوله بائسه، دار الكتاب العربى، 2008.

14- محمود عبده، صدام حسين رحله النهايه أم الخلود، ط3، دار الكتاب العربى، 2007.

15- المنهج فى اللغه والاعلام، طبعه المئويه الاولى، دار النشر البيروت، 2008.

16- عبدالرزاق الحسنى، تاريخ الاحزاب السياسيه العراقيه، بيروت، لبنان، 1980.

17- صلاح العقاد، المشرق العربى المعاصر، مكتب الانجلو المصريه، قاهيره، 1993 .

ب- پێگەی ئەلیکترۆنی:

١- على حسن مجيد: مدونه الجزيره.

٢- العراق يرسل "على الكيماوى" للمشنقه بعد 4 أحكام بالإعدام، العربيه نت، دخل فى 25 يناير2010.

٣- رئاسه العراق تصادق على إعدام "على الكيماوى" والتنفيذ خلال شهر، العربيه نت، دخل فى 1 مارس 2008.